

HISTÒRIA TERMAL DE CALDES DE MONTBUI

Jerónimo Bouza Vila
Lluís Cifuentes i Comamala
Isabel Lobo i Satué
Anna Monleón i Esterli
Jordi Sánchez i Puigdomènech
Ma. del Mar Serrano Segura
Mercè Tatjer i Mir

amb la col·laboració de
Fernando Pedrazuela González

Pròleg, d'Horacio Capel

Ajuntament de Caldes de Montbui

EDICIÓ

Ajuntament de Caldes de Montbui
Patronat Municipal de Museus de Caldes de Montbui

COORDINACIÓ GENERAL AJUNTAMENT

Raquel Costa i Soler
Anna Monleón i Esterli

COORDINACIÓ GENERAL AUTORS

Mercè Tatjer i Mir

COORDINACIÓ GENERAL EDITORIAL

Lluís Cifuentes i Comamala

COORDINACIÓ DE COMUNICACIÓ

Isabel Lobo i Satué

CORRECCIÓ LINGÜÍSTICA

Consorti per a la Normalització Lingüística
(Oficina de Català de Caldes de Montbui)

i Roger Revilla i Cubero

DISSENY I MAQUETACIÓ

El Mirador (Jaume Gras i Bartrolí) Sant Miquel, 6 (25551) Vilamós

FOTOMECÀNICA

Infograma S.L. Aribau, 98 (Barcelona)

IMPRESSIÓ

Futurgràfic (Molins de Rei)

ISBN: 84-606-3141-9

DIPÒSIT LEGAL: B-3339-2002

Primera edició: abril de 2002

Tiratge: 1.000 exemplars

IMATGE DE LA COBERTA

Termes Romanes. Arxiu Thermalia de Caldes de Montbui

IMATGE CONTRAPORTADA

"A l'hora del bany" de Robert Cartes. Fotografia de Jordi Serra

Abreviatures

- ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó (Barcelona).
ADPB = Arxiu de la Diputació Provincial de Barcelona (Barcelona).
AHCAB = Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Barcelona (Barcelona).
AHCB = Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (Barcelona).
AHG = Arxiu Històric de Girona (Girona).
AHN = Archivo Histórico Nacional (Madrid).
AHPB = Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (Barcelona).
AMCMO = Arxiu Municipal de Caldes de Montbui
(Caldes de Montbui).
AML = Arxiu Municipal de Lleida (Lleida).
AVOMO = Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia (vegeu Bibliografia).
BC = Biblioteca de Catalunya (Barcelona).
BUB-M = Biblioteca de la Universitat de Barcelona, Facultat de Medicina
(Barcelona).
BUV-BH = Biblioteca General i Històrica de la Universitat de València
(València).
MFM = Museu Federic Marès (Barcelona).
RACAB = Reial Acadèmia de Ciències i Arts de Barcelona (Barcelona).
RAMCB = Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia de Barcelona (Barcelona).
R.D. = Real Decreto.
R.O. = Real Orden.
UCM-M = Biblioteca Universidad Complutense de Madrid, Facultat de
Medicina (Madrid).
Thermalia = Thermalia, Museu de Caldes de Montbui (Caldes de Montbui).

Els banys de Caldes de Montbui, de l'època medieval a la Il·lustració

per *Lluís Cifuentes*

L'esfondrament del món romà comportà, a tot l'Occident europeu, la desaparició de la civilització urbana i, amb ella, la del coneixement científic i la de la cultura de l'oci, amb tot l'univers de preocupacions que s'hi vinculaven. La fe en el poder benèfic i salutífer de les aigües, en particular de les aigües calentes, es mantingué tan sols a nivell empíric i creencial, sense que fos aixoplugada per una medicina racional, que havia deixat d'existir. La represa de les ciutats de l'Occident a partir del segle XI, i la creació d'una nova medicina racional, primer al voltant de Salern-Montecassino, al sud d'Itàlia, i després difosa per la nova institució universitària, portà a la medicalització del bany (termal) al si d'aquella nova medicina, sòlidament fonamentada en la filosofia natural d'Aristòtil i en les obres de Galè.

Els primers intents per entendre el bany termal dintre del context d'aquesta nova medicina es donaren al sud d'Itàlia durant la transició del segle XII al XIII, però sembla que no arrelaren en la pràctica ni en les mateixes obres mèdiques fins a principis del segle XIV. Des d'aleshores i fins a la industrialització i el sorgiment de la medicina experimental contemporània, durant el pas del segle XVIII al XIX, el sistema científic i mèdic fou un mateix, igual com fou un mateix el sistema de producció de béns.¹ És per això que en

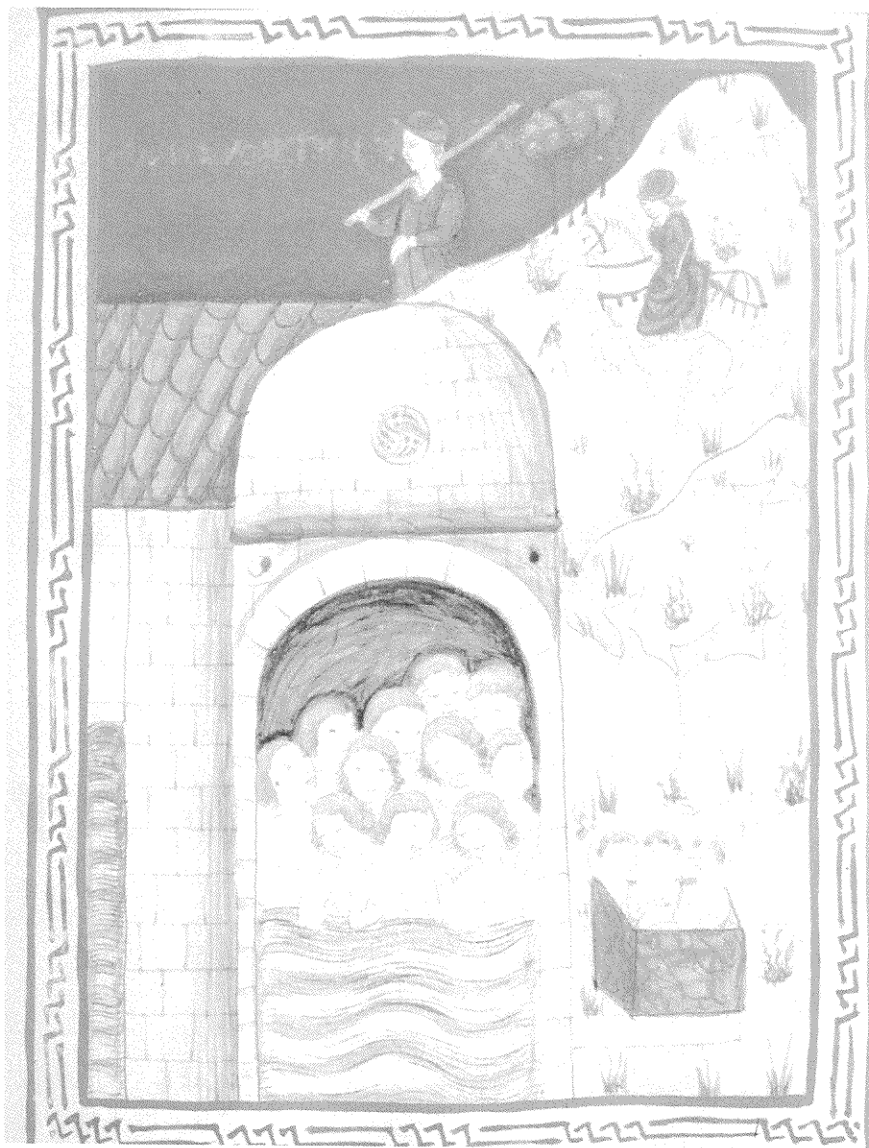
aquest capítol estudiarem el bany (termal) i la seva concreció a l'àrea de Caldes de Montbui durant tot aquell llarg període, sense oblidar un context més general.

1. Els últims segles medievals: medicalització i democratització del bany termal

1.1. *El bany en la nova medicina*

El segle XIII i, particularment, el període decisiu de la transició cap al segle XIV va veure néixer un nou sistema mèdic, fonamentat en la institució universitària i en els metges formats o influïts per ella, que rebé el suport dels governants i dels grups dirigents de la societat, molt en particular de la burgesia que controlava les pujants ciutats i que demostrà un gran interès per tot el que feia referència als problemes de la salut i la malaltia. Les obres mèdiques dels autors de l'Antiguitat, com Hipòcrates i, sobretot, Galè, i les dels grans autors arabomusulmans, com Rasís o Avicenna, treballosamente recuperades i introduïdes a l'Europa llatina medieval, constituïren el

¹ Per a la creació d'una nova medicina racional a l'Europa llatina medieval, vegeu LAÍN (1972-1975), III; SIRAISSI (1990); i GARCÍA BALLESTER (1997a). Per al procés de medicalització del bany termal, vegeu GARCÍA BALLESTER (1997b i 1998). Per a la llarga pervivència del sistema mèdic basat en el galenisme, vegeu TEMKIN (1973).

Escenes d'uns banys termals a l'edat mitjana, segons un manuscrit del segle XV de l'obra Nomina et virtutes balnearum Puteoli et Baiarum de Pietro d'Eboli (ca. 1160 - ca.1220), procedent de la biblioteca dels reis catalanoaragonesos de Nàpols (BUV-BH, ms.860).

corpus doctrinal en què es basà aquell sistema mèdic, que es fonamentava alhora en el marc biològic que li proporcionava la filosofia natural d'Aristòtil i, per als quals el llatí fou la principal llengua de transmissió i de comunicació científica. Als països de l'antiga Corona d'Aragó, situats en plena zona d'aparició d'aquell nou sistema mèdic, monarquia i burgesia demostraren una molt especial sensibilitat per la medicina, la salut, i tot el que s'hi relacionava, en aquell crucial període.²

Per a la doctrina mèdica galènica vigent, com hem vist, fins a èpoques ben recents, el bany constituïa un element molt important per a la prevenció i la terapèutica de les malalties, i, com a tal, era inclòs entre les 'sis coses no naturals' que, ben administrades, permeten conservar la salut.³ Portar una vida sana, per a aquella doctrina mèdica, era sinònim de mantenir un equilibri en la persona i amb l'ambient que l'envolta. Les regles de vida per assolir i mantenir aquest estat d'equilibri es recolliren en un gènere literari mèdic que arribà a tenir una gran difusió i que rebé el nom de 'regiments de sanitat'. Eren guies de medicina preventiva adreçades, en principi, als elements privilegiats de la societat (reis, nobles, eclesiàstics), però que aviat transcendiren aquests cercles, sobretot mercès a la seva traducció a les llengües vernacles. Un dels regiments de sanitat més importants fou l'escrit per Arnau de Vilanova per a Jaume II (ca. 1305-1308), que ben aviat seria traduït al català (abans de 1310) per a garantir-ne la difusió a la cort, i entre els nobles i els membres d'aquella burgesia que no dominaven el llatí però que s'interessaven més i més per les possibilitats que els oferia la nova medicina.⁴

Aquestes obres recollien les accions preventives del bany, més que no pas les terapèutiques, que cal cercar-les en altres obres de caràcter més

general, com ara el *Pantegni* d'Alí Abbàs, el *Canon* d'Avicenna o d'altres obres del mateix Arnau de Vilanova. A diferència d'altres autors de regiments de sanitat, Arnau de Vilanova, no es mostrà gaire partidari del bany preventiu: «Car, en regiment de sanitat, aquels solament se banyen als quals, per tal com no són exercitatz ho per molt menyar, moltitut de sobrefluïtatz és ajustada e ls brahons e entre la carn e la cotna; ho aquels als quals és mester lavament del cors per gran suor, ho per exercici, ho per altra raó».⁵ Ja en el segle XV, la reina Maria, esposa d'Alfons el Magnànim, va prendre tan sols deu banys durant un període de setze mesos.⁶ Però, en general, el bany substitueix o complementa l'acció evacuant que comporta l'exercici físic i, com aquest, conforta la calor natural, millora la digestió, obre els porus, dissol les ventositats, calma la fatiga i els dolors, però sobretot neteja la brutícia i atrau els humors cap a la pell, facilitant l'evacuació de les superfluïtats, i finalment disminueix la repleció.

Però els factors que interaccionen sobre el bany són diversos, i diverses també són les seves accions. No tan sols depèn del temperament del pacient, de l'aire ambient, de l'època de l'any en què es pren o de la temperatura i la qualitat de l'aigua, sinó també del tipus de bany. El galenis-

² Per a la seva concreció al nostre país, hom consultarà CARDONER (1973); GARCÍA BALLESTER (1988); McVAUGH (1993); i la síntesi d'ARRIZABALAGA-CIFUENTES (1999).

³ Per al que segueix vegeu, fonamentalment, GARCÍA BALLESTER *et al.* (1996), pp. 167-81. Vegeu també CARDONER (1973), pp. 157-58; i LATY (1996), pp. 29-35, 40-41, *passim*.

⁴ Edició i estudi, amb una àmplia introducció de Pedro Gil Sotres sobre tot el gènere dels *regimina sanitatis*, a GARCÍA BALLESTER *et al.* (1996). La traducció catalana ha estat editada per BATLLORI (1947), II. Sobre la seva difusió en català, vegeu CIFUENTES (1999).

⁵ BATLLORI (1947), II, p. 114; GARCÍA BALLESTER *et al.* (1996), p. 169, en dóna una versió actualitzada.

⁶ SOLDEVILA (1928), pp. 267-68, presos a València, Benifaraig, Sagunt i Terol entre 1-XI-1427 i 8-XII-1428.

me distingia principalment tres tipus de bany preventiu i terapèutic: el bàsic, que consisteix simplement en remullar alguna part del cos en aigua a la qual hom pot afegir pètals de rosa o herbes aromàtiques (dit *solium* o basal pel fet de prendre's assegut en atuells de bona amplada i de vora baixa anomenats «tines», que usualment eren de fusta); el bany de vapor o d'estuba, propi dels banys públics, habitualment dotats amb tres estances de calor progressiva (dit *aereum* o *stupha*, o també bany sec); i el bany igni, indicat per a la terapèutica de determinades malalties que necessiten la dessecació del cos (dit *pyria*, practicat situant el pacient en una habitació amb pedres roents, entre dos focs, en un forn, o bé enterrat a la sorra de la platja en ple estiu). En general, hom reconeixia al bany accions terapèutiques sobre la peripneumònia, la hidropesia, certs tipus de febre, els còlics nefrítics, les malalties convulsives i altres. El bany era preferible a la primavera, i més o menys desaconsellable durant la resta de l'any, particularment a l'estiu.

Les accions del bany també depenien, naturalment, del tipus d'aigua. En general, l'aigua dolça reblaneix el cos, mentre que l'aigua salada el desseca; l'aigua calenta l'escalfa, mentre que la freda el refreda. Però el bany d'aigües sulfuroses el desseca i alhora l'escalfa, i si és d'aigües aluminoses el desseca i el refreda. El reconeixement de les virtuts de les aigües termals per part dels metges i de les elits de la societat conduí a la creació d'un gènere literari mèdic especialitzat que hom ha anomenat *de balneis* ('sobre els banys'). Un dels primers i més destacats exponents, però no l'únic, d'aquest gènere fou el poema de Pere d'Èboli sobre la localització i les virtuts dels banys termals de l'àrea de Pozzuoli i Baías, prop de Nàpols (*Nomina et virtutes balneorum Putteoli et Baia-rum*, finals del segle XII o principis del XIII), del

qual se'n conserven manuscrits ricament il·luminats adreçats a aquella clientela privilegiada. Les miniatures que contenen aquests manuscrits constitueixen documents únics sobre l'ús dels banys termals a l'Europa llatina durant la baixa edat mitjana.⁷

Ara bé, tot i que aquesta literatura s'adreçà, en un principi, a les elits de la societat, la prescripció mateixa del bany (termal) per part dels metges afavorí la seva democratització, la seva difusió en totes les capes de la societat. Tant els metges com els reis i els membres de la noblesa laica i eclesiàstica, o de la burgesia emergent, coincidiren a acceptar el valor terapèutic dels banys termals per a determinades malalties. Sabem que Arnau de Vilanova recomanà els banys de Pozzuoli a Carles II de Nàpols l'any 1308 per guarir-se de l'escàbies o «gratella».⁸ Però el bany termal no resultava útil tan sols per a les afeccions dermatològiques. Hom reconeixia que era molt indicat per a la recuperació dels guerrers emmalaltits o ferits en la batalla. Així, alguns dels cavallers que tornaren malalts de febres de la conquesta de Sardenya (1323-1324) sabem que ho feren amb la indicació expressa d'anar a prendre banys termals que a l'illa no es trobaven. Aquest fou el cas d'Huguet de Santapau, ferit durant el setge de Vila d'Esglésies, al qual tots els metges (*«concorditer dicitur per medicos»*) pronosticaren la mort si no tornava *«ad partes*

⁷ Sobre aquest gènere mèdic, vegeu GARCÍA BALLESTER (1998). Una edició, traducció i estudi del tractat de Pere d'Èboli a GARCÍA BALLESTER (1997b), a partir del ms. del segle XV conservat a la biblioteca de la Universitat de València.

⁸ McVAUGH (1993), p. 146; GARCÍA BALLESTER (1998), p. 14.

Regimen sanitatis

Dis ist ein Regiment der gesuntheit durch
alle Wonadt des ganzen Jarcs/wie
man sich haltē sol mit essen vnd
auch mit trincken vñ saget
auch von aderlassen.

*Una reina pren un bany, atesa per diversos servents, segons un regiment de sanitat alemany
imprès a finals del segle XV (extret de FOLCH-SANTAMARIA [1983], p.25).*

Cathalonie vel alias pro intrandis balneis et habendis aliis vobis necessariis.⁹ Durant les llargues sessions de les corts catalanes reunides a Barcelona l'any 1340, la ciutat de Lleida tingué problemes amb la seva representació, i a finals de setembre hom descobrí que un dels seus síndics «se n'ere anat als banys de Caldes per rahon de la malaltia que patia», deixant-hi la ciutat amb un sol representant que, tot i amb això, no seria substituït fins dos mesos més endavant.¹⁰

Al capdamunt de la piràmide social, com veurem amb més detall més endavant, els monarques que governaren la Corona d'Aragó durant aquests últims segles medievals foren ben sensibles al poder terapèutic de l'aigua termal. Joan I dictà l'any 1394 diverses mesures per mantenir la netedat de les aigües dels banys de Caldes d'Estrac (Caldetes), llavors establerts a l'escrivà reial Berenguer Carrera a canvi d'un cens, 'on hi ha aigua sulfurosa amb l'ús de la qual —justificava— recuperen la salut, amb l'ajuda de la clemència divina, molts artrítics, hidròpics, paralítics i altres que

pateixen diverses malalties' («ubi est aqua sulfurosa cuius lavatio plures arterici, ydropici, paralitici et alii diversis oppressi infirmitatibus restituunt, divina cohooperante clementia, pristina sanitati»).¹¹ El rei Martí, després d'una estada efectuada als banys de la Garriga durant els mesos d'abril i maig de l'any 1400, afirmà que «Nós, mercè de nostre Senyor, nos trobam mol bé ab los banys, e jassia que no siam del tot quitis de la febre de la quartana, però estam-ne molt mills que no feyem e som ben guarits de alguns accidents que havíem en nostra persona».¹²

El favor de la prestigiosa medicina universitària s'uní a les creences tradicionals, i tot plegat comportà una gran afluència de persones als llocs amb aigües termals, que es va veure reforçada amb l'assistència dels reis i d'altres persones de rang. Això féu que aquests llocs tinguessin necessitat de prendre precaucions especials per a la seva defensa davant de lladres i enemics, i la construcció de sòlides muralles, com les que posseï Caldes, hi jugà un paper determinant. D'altres llocs amb aigua termal, com els Banys d'Arles, també disposaren de muralles. En aquest cas, fou Pere III qui disposà la seva construcció, en reconeixement de les importants virtuts terapèutiques dels seus banys («*naturalem virtutem et virtuosam operacionem balneorum in eo sistencium*») i per protegir la multitud de gent que hi acudeix en esperança de salut («*multitudinem gentium que ad ipsa confluunt blanea spe salutis*»), i els seus mateixos habitants.¹³ Entre els qui acudiren als Banys d'Arles coneixem el cas de Pere Prats, un criat de la cambra de Joan I, «lo qual accidentalment és fet al present inàbil de servir fins sia curat de l'afany que ha en sa persona per la qual rahó li cové anar e habitar en los banys d'Arles», segons llegim a la recomanació que el rei mateix li lliurà per a l'abat d'Arles, senyor dels banys. Un bon exemple de la difusió social de l'interès pels banys termals i del seu

⁹ ACA, C, reg. 395, f. 158v (15-VIII-1323), ordre de l'infant Alfons (futur Alfons III) a Huguet de Santapau perquè retorni a Catalunya; *ibid.*, ff. 213v-214 (15-VIII-1323), ordre perquè sigui acceptat en el passatge d'una de les galeres que tornen a Mallorca; *ibid.*, reg. 341, f. 158 (15-VIII-1323), informe de l'infant al seu pare Jaume II sobre el cas, justificant-ho pel consell donat «*per medicos et alios*», i sempre al·ludint a la necessitat dels banys. Vegeu CIFUENTES (1993), pp. 171 i 188, i el seu apèndix núm. 103 on es transcriu el primer.

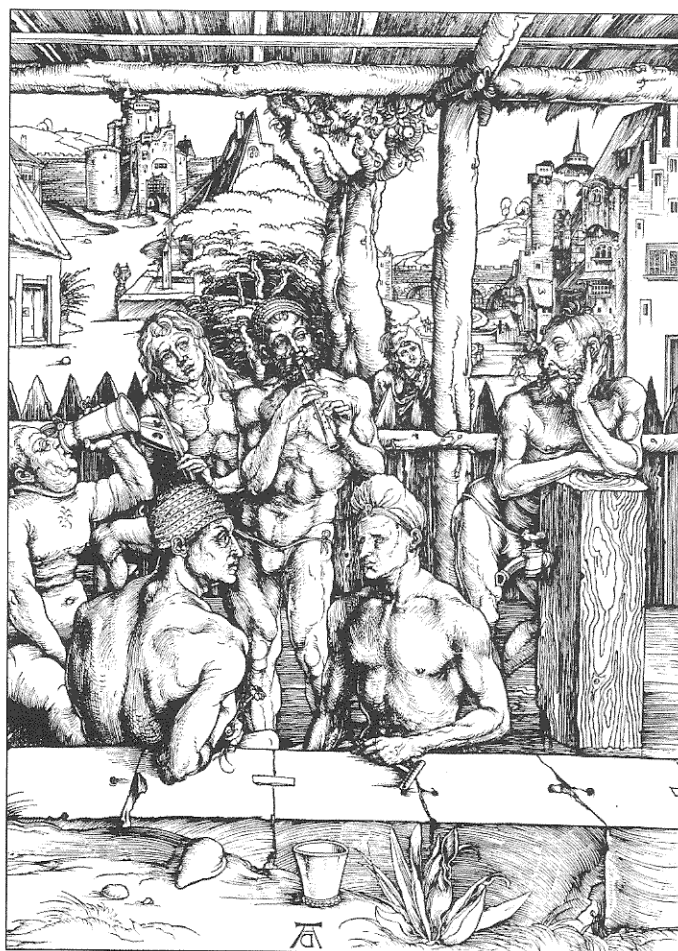
¹⁰ AML, Llibres del Consell, reg. 396, f. 103, citat per SÁNCHEZ - GASSIOT (1991), p. 227n.

¹¹ ACA, C, reg. 1909, ff. 81v-82 (11-VII-1394); i *ibid.*, reg. 1927, ff. 180v-181v (11-VII-1394), citats per GARCÍA BALLESTER (1988), p. 104.

¹² ACA, C, reg. 2243, f. 99v (14-V-1400), publicat per GIRONA (1911-1914), p. 75, i per ROCA (1919), pp. 159-60. Vegeu també CARDONER (1973), p. 156.

¹³ ACA, C, reg. 925, f. 30rv (10-XII-1373). Els banys d'Arles tenen fama per al tractament d'afeccions reumàtiques i malalties cròniques de les vies respiratòries.

¹⁴ ACA, C, reg. 1888, f. 24v (12-X-1394), citat per CARDONER (1973), p. 156.

*Banyes comuns d'homes, segons una xilografia d'Albrecht Dürer de 1496
(Nuremberg, Germanisches Nationalmuseum).*

ús, d'acord amb les prescripcions mèdiques.¹⁴ Una difusió que abastà tots els estaments, també als propis eclesiàstics, com l'arquebisbe de Saragossa Dalmau de Mur, canceller i conseller de la reina Maria de Castella, muller d'Alfons el Magnànim, al qual el rei, l'any 1438, «considerants la indisposició de vostra persona», l'havia autoritzat de Nàpols estant a abandonar temporalment la cort de la reina «per anar als banyes o en altra part on poguéssets reposar e cobrar sanitat e convalsència».¹⁵ No és l'única mostra que ens ha pervingut de la sensibilitat del Magnànim per aquestes necessitats entre els seus cortesans. Malgrat l'existència dels tan cèlebres banyes de Poz-

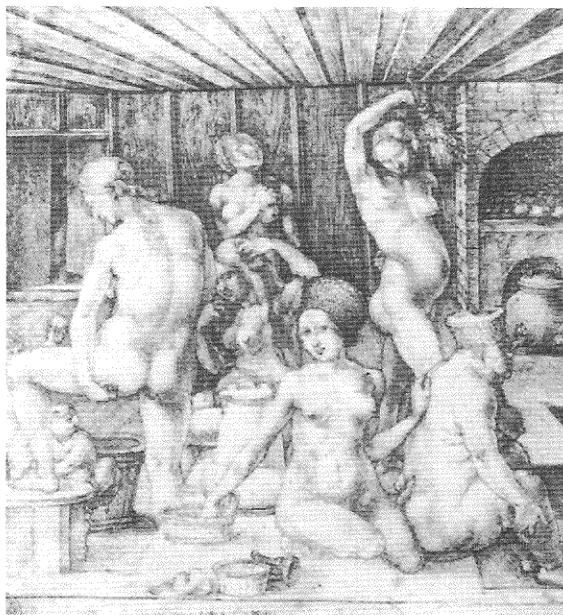
zuoli-Baias prop de Nàpols, el 1437 s'avingué a finançar el viatge a Sicília del «feel familiar de nostra cambra» Gómez de la Vela «per ésser als banyes que pus útils vists li seran a poder recobrar convalsència en lo braç del qual fon debilitat per cert accident».¹⁶ La requesta dels banyes termals feia que, si hom s'ho podia permetre, anés a cercar els més adequats a llocs ben llunyans.

L'existència de 'banyes comuns' o de 'cases amb banyes' durant els últims segles medievals res-

¹⁵ ACA, C, reg. 2714, f. 12v (4-VI-1437), citat per RUBIÓ (1943), p. 232.

¹⁶ ACA, C, reg. 2714, f. 12v (4-VI-1437), citat per RUBIÓ (1943), p. 232.

ponia, doncs, no tan sols a una pràctica higiènica o preventiva sinó també a una necessitat mèdica. En principi, la fama del bany d'aigua termal tenia el seu origen en aquesta mateixa necessitat genèrica, si bé amb un plus d'efectivitat reconegut i recomanat pels metges universitaris.

Banyes comuns de dones, segons una xilografia d'Albrecht Dürer de 1496 (Bremen, Kunsthalle).

1.2. La recuperació dels banys públics: els banys comuns

A l'Europa llatina, de la primera edat mitjana, l'empenta del cristianisme i el canvi en els costums que suposà féu pràcticament desaparèixer els banys públics que tanta importància havien tingut en la civilització grecoromana. Només les elits, en castells, palaus i monestirs, continuaren donant una certa importància al bany. Per contra, al món àrab les ablucions constituïen una norma religiosa, i a les seves ciutats s'hi conservà íntegrament la tradició mediterrània dels banys, que es refinà extraordinàriament —per estimar l'habitabilitat de les ciutats hom hi tenia molt en compte el nombre de cases de banys de què disposaven, en el cas de Còrdova, no eren menys de tres-centes.

El contacte amb el món àrab, fàcil a la Península Ibèrica i al sud d'Itàlia, intensificat amb les croades a partir de finals del segle XI, propicià que, a partir de l'àrea mediterrània, els europeus redescobriessin la cultura del bany que, a poc a poc, s'aniria lligant a les exigències de la nova medicina. Així, en ciutats com Barcelona o Girona, es construïren banys públics tot imitant les formes constructives dels àrabs (raó per la qual han estat anomenats equívocament 'banys àrabs'), i en les ciutats conquerides del sudoest del Principat, les illes Balears o el País Valencià es conservaren i es fomentaren els existents. Arreu

sorgiren aquesta mena de banys comuns, i els punts on hi havia disponibilitat d'aigua termal no foren una excepció. En aquests punts la creença en el poder curatiu de l'aigua havia afavorit el manteniment de l'afluència de gent, però la consideració cap al bany en general, que hem vist en la medicina hipocraticogalènica, els integrà aviat en aquest moviment de recuperació de les instal·lacions balneàries, i com a indrets privilegiats.¹⁷

A Caldes de Montbui, els banys públics, dits «banys comuns», ocupaven el que quedava de l'edifici de les antigues termes romanes. Ens n'ha arribat una descripció física de l'any 1545, però ara per ara no podem saber fins a quin punt corresponia a l'aspecte que oferien durant els dos segles anteriors. En aquell any,

*«in loco dicto los banys comuns de la vila, havem trobat dos banys grans y hun de petit en lo casal ho pati descubert: lo hu se diu lo bany comú dels hòmens de la vila, que stà a sol ixent; l'altre, dels hòmens pobres, a sol ponent; lo chich se diu dels mesels, davant lo bany comú dels hòmens de la vila. E fonch <vist> a la part de sol yxent e junt al bany comú dels hòmens de la vila haver-hi un bany anomenat de les dones de la vila, per lo qual s'i entra per lo dit casal per una porta sens portes que stà a la volta de sol ponent. E més, a la part de sol ponent, trobam un casal ab un bany de les dones pobres en lo qual se entra per un portal que aquí és sens portas, a la part de sol ponent».*¹⁸

Aparentment, doncs, els primers tres «banys» o piscines (la dels homes de la vila, la dels homes pobres i la dels mesells o bojós) es trobaven al «pati descubert», és a dir, a l'aire lliure, a l'espai que actualment ocupa bona part de la plaça, i per això la que llavors quedava al seu costat era anomenada «plaça dels banys». Els altres dos «banys» (el de les dones de la vila i el de les dones pobres) eren al costat mateix dels dels

homes, en un edifici encara cobert però amb arcades obertes, que devia correspondre a les restes actualment dempeus.¹⁹

Els banys públics tornaren a esdevenir espais de relació social, més enllà del seu valor higiènic i terapèutic, i l'afluència de població a unes instal·lacions que eren gairebé gratuïtes aviat féu que fos necessària la regulació del seu funcionament. Els banys termals no foren una excepció, i a Caldes tenim prou indicis com per pensar que les regulacions habituals s'aplicaren també als seus banys comuns. A diferència d'altres llocs, on els banys eren explotats per institucions eclesiàstiques o establerts a persones privades a canvi d'un cens, a Caldes de Montbui els banys comuns sempre foren explotats pel municipi que, almenys a mitjan segle XVI, designava uns «administradors dels banys comuns». Fou el municipi, doncs, el responsable de la seva administració, de la seva regulació i el beneficiari de la renda que produïen, que no sabem si es destinava a objectius

¹⁷ Per a una bona presentació general, tot i el to de divulgació i els exemples majoritàriament francesos, vegeu LATY (1996). RUBÍO (1943), p. 257, recull notícies documentals (algunes inèdites) i bibliografia sobre diversos banys a l'àrea dels Països Catalans, tot i que s'interessa sobretot pels costums lligats al bany (higiènic i terapèutic). MARTINELL (1944) posa l'accent en l'aspecte arquitectònic, i destaca el caràcter únic de l'edifici del segle XIII conservat a Girona. Per als de Tortosa, d'origen àrab, vegeu MIRAVALL (1982). Per als banys valencians d'origen àrab, vegeu fonamentalment EPALZA *et al.* (1989) i PALOMAR (1993). Per a la seva relació amb la història de la medicina, amb indicació dels llocs amb aigua termal a Catalunya (tot i que omet Caldes de Montbui!), vegeu CARDONER (1973), pp. 155-58. La higiene unida a la necessitat mèdica es documenta en la pràctica, amb exemples italians, a CASKEY (1998).

¹⁸ ACA, RP, Batllia General de Catalunya, Processos antics, llig. 1545-1, lletra A, f. 38 (7-IX-1545).

¹⁹ MOREU-REY (1962), pp. 34, desconeixent l'existència de les piscines descobertes, situa els banys comuns on en realitat hi hagué els de les dones, i on també hi havia hagut, en altres dependències, les presons, l'escripció vella i la casa del Consell municipal

determinats, com ara la reparació de les muralles, tal com s'esdevenia a Tortosa.²⁰

Aquests banys públics eren adreçats a un ampli espectre de població, i per això es pagava una taxa molt reduïda per la seva utilització que habitualment era una malla (o mig diner) per persona banyada. Si la persona que acudia a banyar-se volia dur servents per ajudar-se, només un d'ells era inclòs al mateix preu. Si hom s'acompanyava de fills menors de set anys, aquests no pagaven cap taxa. Els banys solien estar oberts dia i nit, però tancaven els diumenges. Tot i que alguns dels banys comuns del país establien una separació per sexes, habitualment eren instal·lacions mixtes, i homes i dones s'hi banyaven junts, o separats per tanques dintre l'aigua. En els casos en què els banys no eren mixtos i regia la separació de sexes segons els dies de la setmana, també es regularen les penes aplicadores als que incomplissin la normativa, però només els homes eren castigats si s'introduïen als banys en un dia destinat a les dones, mentre que les dones eren advertides que si ho feien en dia que no els corresponia i hi resultaven violades no hi hauria represàlies per als culpables. Ja hem dit que no sabem si les separacions observades a Caldes a mitjan segle XVI havien estat vigents abans o foren una innovació dels temps moderns per les causes que s'exposaran més endavant.

²⁰ MIRAVALL (1982), pp. 32-47, ofereix una molt completa exposició del funcionament dels banys de Tortosa, certament no termals, però aplicable a tots els banys públics -també eren explotats pel municipi, que des de 1240 confiava la seva administració a dos prohoms. Els banys termals d'Arles, però, pertanyien al monestir de Santa Maria d'Arles. Els de Caldetes eren del rei, però aviat els establí a cens.

²¹ Per a la regulació dels banys, a banda de MIRAVALL (1982), vegeu RUIZ-MORENO (1945), MARTINELL (1944) i RUBIÓ (1943), i més centrat a França, LATY (1996), pp. 45-47. El text de la prohibició als jueus, pertanyent a la constitució de Ferran I relativa als jueus de Mallorca (1413), segons VILLANUEVA (1806-1852), XXII, apèndix IV, pp. 258-64. Sobre els jueus de Caldes, vegeu POCH (1980), pp. 27-34; i MOREU-REY (1962), p. 126.

Als banys públics també hi acudien en igualtat de condicions els jueus i els musulmans allà on n'hi hagués, però sembla que a partir de mitjan segle XIV es començaren a introduir mesures segregadores. A Tortosa, des de 1347, jueus i musulmans, igual com les «àvols fembres» o prostitutes, tan sols podien anar als banys públics determinats dies de la setmana (els primers els dilluns, els segons els divendres i les terceres dos dies, els dilluns i els divendres), amb penes severes per als que ho incomplissin, i també per als lladres. A les dones cristianes se'ls prohibí que hi acudissin els mateixos dies que ho feien aquests col·lectius —que també podien regentar-los i, en alguns casos, tenien banys propis. Després dels terribles avalots de 1391 aquestes normes de segregació foren reiterades i generalitzades, amb diverses disposicions que insistien a prohibir als jueus de «banyar-se en bany ab los dits cristians e christianas» els mateixos dies. A Caldes sabem que hi hagué una comunitat jueva durant tota l'edat mitjana, però no tenim dades sobre les condicions de la seva assistència als banys.²¹

El fet de ser mixtos —o pràcticament, com a Caldes—, comportà a aquests establiments una mala fama, merescuda o no, de llocs llicenciosos. Aquesta mala fama afectà també els banys comuns de deus termals. Són cèlebres les descripcions que ens han arribat del relaxament i la promiscuitat que es vivia a principis del segle XV als banys de Baden, al sud-oest d'Alemanya. La primavera de l'any 1416 foren visitats per l'humanista florentí Gianfrancesco Poggio Bracciolini, llavors al Concili de Constança com a secretari apostòlic del primer Joan XXIII, i els descriví en una carta adreçada a un amic seu: a la plaça hi havia dues piscines obertes, públiques i mixtes, destinades als més humils, i al voltant tot de cases de bany privades, on hom podia llogar petites

cambres individuals i gaudir d'altres confort. Però aquestes cases també podien tenir piscines mixtes, o en les quals homes i dones eren separats només per tanques interiors; existien finestres de comunicació entre les diverses cambres amb piscina, galeries elevades i practicables tot al voltant de les diferents piscines, les danses, els jocs, o els àpats mixtos en taules surant sobre l'aigua eren habituals.²² Més endavant, en alguns banys termals que continuaven tenint piscines comunes mixtes també s'hi vivia un ambient de similar relaxació.²³

Amb el pas del temps veurem com, per a determinats col·lectius, com els eclesiàstics, tot i les recomanacions mèdiques, acudir a aquestes instal·lacions resultà complicat. Si a la condició d'eclesiàstic s'unia el fet de ser dona, les complicacions creixien. Francesc Eiximenis, al seu enciclopèdic *Crestia* (escrit entre 1385-1391), no es va estar d'advertir que «la donzella qui vol viure casta» ha d'evitar «anar sens necessitat a banys», que «fan perdre la castedat a qualsevol donzella, e a hom encara, per bo que sia!»; i d'altra banda, segons ell, la viuda que és «lactiva e disoluta» es coneix precisament, entre d'altres coses, perquè «va sovín al bany».²⁴ Un bon exemple, aplicable als banys de Caldes, ens el proporciona la dispensa que va haver d'obtenir el 1377 sor Amorosa, monja del monestir de Santa Clara de Perpinyà, per acudir, tal com li havien recomanat els metges («*juxta dictum fisicorum*»), als banys termals

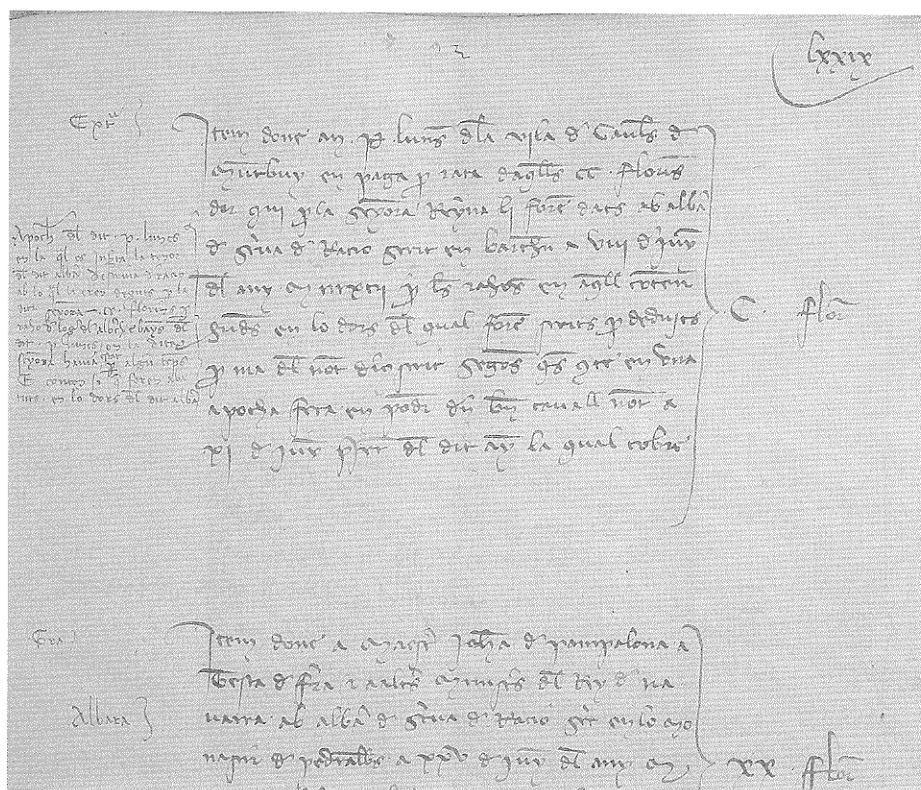

Un bany termal de dones a l'Edat Mitjana, segons un manuscrit del segle XV de l'obra *Nomina et virtutes balnearum Puteoli et Baiarum* de Pietro d'Eboli (ca. 1160-ca.1220), procedent de la biblioteca dels reis catalanoaragonesos de Nàpols (BUV-BH, ms. 860)

²² Vegeu, per exemple, RUBIÓ (1943), p. 235; MARTINELL (1944), pp. 18-19; LATY (1996), pp. 67-68. La descripció de Baden, que recullen els dos darrers, ara a HARTH (1984), pp. 128-35, carta núm. 46 (18-V-1416).

²³ BONDURAND (1896), publicà un poema anònim en occità en el qual es descriuen amb realisme els banys de Sant Laurenç (cantó de Sant Esteve-de-Lugdarès, Ardescha) l'any 1697, on hom es banyava en comú «et dans le plus simple appareil».

²⁴ WITTLIN *et al.* (1986-1987), II.2, pp. 404 i 396

El juny de 1392 el tresorer de la reina Violant de Bar, esposa de Joan I, pagà les despeses efectuades per ella en una recent estada a la casa de banys de Pere Llunes, a Caldes de Montbui (Ministerio de Educación, Cultura y Deportes, ACA, RP, MR, vol. 591, f. 79; fotografia: Jordi Serra).

d'Arles, al Vallespir. Els metges li havien proporcionat molts medicaments, però sense cap efecte, i al capdavant decidiren que l'única esperança de salut que li quedava era que anés a 'fer una estada per banyar-se en aigües de banys amb virtuts terapèutiques o s'hi rentés', com ara els d'Arles. Sor Amorosa, segurament una dama noble, va haver de sol·licitar la intervenció de l'infant Joan, hereu de la Corona, perquè convencés el provincial dels franciscans que autoritzés la seva sortida del convent per aquesta causa. Per aconseguir l'aprovació d'aquest, l'infant Joan proposà que sor Amorosa anés als banys degudament acompanyada per dues altres monges, sor Agnès Verida i sor

Blanca Tornaboig, i per altres dones de la seva família que la servissin. Un bon exemple també - que cal sumar als que hem exposat abans - de la medicalització del bany termal, i de la sensibilitat que hi demostraren aquests grups socials i els governants, ben d'acord amb el seu suport actiu a la nova medicina.²⁵

La literatura de creació il·lustra clarament tant el ritual del bany privat (de l'occitana *Flamenca* al *Tirant lo Blanc*) com els potencialment llicenciosos banys públics (*Espill*). L'acceptació del bany en aquella societat no podia deixar de transcendir a l'art: un dels tapissos que cobrien les parets del Palau Reial Major de Barcelona a la mort del rei Martí (1410) representava vuit dones banyant-se dins d'un pavelló mentre al seu voltant sis homes caçaven un cérvol, amb paisatge de castells al fons. I els reis no foren els únics a decorar les parets amb

²⁵ ACA, C, reg. 1722, f. 146 (1-V-1377). Pel seu interès n'ofereim transcripció completa a l'Apèndix I, 4.

aquests motius: el barber-cirurgià de Barcelona Joan Vicenç posseïa en morir (1464) un drap de pinzell «pintat de tres dones qui stan ab un bany», que no sabem si era el mateix que trobem entre els béns del seu fill Miquel Climent Vicenç (1502-1507), cirurgià i conseller de Barcelona, en el qual «eren pintades dones e hòmens en un banyador».²⁶

1.3. *Les cases de banys privades i la seva clientela*

Les cases amb banys de propietat privada eren els establiments adreçats a la clientela privilegiada, talment els primers consumidors dels regiments de sanitat. Tenim ben poques dades sobre les cases de banys d'exploració privada a la Caldes medieval, però són suficients com per afirmar que almenys n'hi existien dues. Sabem que Pere Lluïnes, acabat draper, membre d'una de les principals famílies de la localitat i pròxim a la casa reial,²⁷ posseïa una casa amb banys en les últimes dècades del segle XIV, sovintejada, com veurem, per alguns membres de la mateixa família reial. Per altra banda, l'any 1354 la casa amb banys que fins 1960 seria coneguda com Can Rius, era posseïda per Alamanda, muller de Jaume de Rovira, i per la seva filla Constança, les quals aquell any l'establiren a cens a «mestre» Guillem Prats, carnisser públic de la vila, que la gestionà des d'aleshores.²⁸ Durant el segle XV, aquesta mateixa casa amb banys aniria a parar a mans de dues famílies de ciutadans honrats de Barcelona, primer els Casaldàguila i tot seguit els Destorrent, els quals, com veurem més endavant, s'enfrontaren al Consell municipal per l'ús de l'aigua a mitjan segle XVI. L'establiment de 1354 sembla descartar una identificació entre aquesta casa i la de Pere Lluïnes —que, d'altra banda, no podem relacionar amb

seguretat amb cap de les actuals— i, per tant, hem de concloure que, almenys durant el segle XIV, eren com a mínim dues les cases privades amb banys que funcionaven a Caldes. Com veurem més endavant, la casa de Pere Lluïnes continuava en mans de la família a mitjan segle XV. Aparentment, és aquesta la casa amb banys que a mitjan segle XVI serà posseïda per un «mossèn Arbós». L'altra, l'Alamanda, i després dels Casaldàguila i els Destorrent, devia ser la mateixa que, com veurem, a mitjan segle XV era de Francina, muller de Pere Grau, mercader de Barcelona.

Tanmateix, de l'única que tenim dades sobre la seva clientela en aquella època és la de Pere Lluïnes. En aquesta casa sabem que hi prengueren banys l'infant Joan, hereu de la Corona, i la seva esposa Violant de Bar durant la primavera de 1383.²⁹ Un cop esdevinguts reis, ells i el personal de la seva cort tornaren a ocupar la casa de Pere Lluïnes almenys en una ocasió, durant la primavera de 1392. No sabem si aquesta segona vegada el rei hi prengué banys, perquè només el document de pas per Caldes mentre s'ocupava d'affers de govern en localitats més o menys pròximes, pendent de l'estada prolongada que sí que hi feia la reina, la qual acabava de tenir un avortament. La tresoreria de la reina pagà 200 florins d'or d'A-

²⁶ RUBIÓ (1943), pp. 231-39; LATY (1996), pp. 48-49, *passim*. Per als Vicenç, vegeu CIFUENTES (2000), pp. 443 i 464-65.

²⁷ Per a diferents membres de la família, vegeu MOREU-REY (1962), p. 130. Per al seu ofici, vegeu l'epígraf dedicat als banys de l'hospital. Per a la difusió de la draperia calderina, vegeu el testimoni del geògraf Josep Aparici, el qual afirmà vers 1714-1715 que «Caldas de Montbuy, ma pàtria, feya los paños més estimats en Sicília, que-ls deyén 'de la caldera'; ara sols y à dos casas que-n fan y encara se tenen per los millors», publicat per LLOBET (1946), p. 664.

²⁸ ACA, RP, Batllia General de Catalunya, Processos antics, llig. 1545-1, lletra A, ff. 155-160v (1545).

²⁹ ACA, C, reg. 1823, f. 16v (1-VI-1383), transcrit a l'Apèndix I,5.

Un bany mixt en una casa de banys, segons una miniatura d'un manuscrit del segle XV dels *Factorum dictorumque memorabilium* de Valeri Màxim (Stadt- und Bezirksbibl., Leipzig).

³⁰ ACA, RP, MR, vol. 591, f. 79 (VI-1392), transcrit a l'Apèndix I,8.

³¹ ACA, C, reg. 279, ff. 134v (7-III-1318) i 181rv (27-IV-1318), citats per MARTÍNEZ (1948), I, p. 38, i per McVAUGH (1993), p. 146, i transcrits al nostre Apèndix I amb els números 1 i 2 —el segon ja havia estat publicat per MARTÍNEZ (1948), II, p. 178. El primer document indica que Violant ja hi viatjà l'any anterior (*transacto anno*), però no n'hem trobat constància documental. MOREU-REY (1962), p. 34 i doc. núm. 54, data la visita de Violant, *pro convalescencia sue personae*, l'any 1313, però no indica la seva font —probablement LLOBET (1848), que no hem consultat.

³² ACA, C, reg. 778, f. 89 (1309); *Ibid.*, reg. 274, f. 37 (1310) - citats per CARDONER (1973), p. 156; *Ibid.*, RP, vol. 273, f. 104 (1310); *Ibid.*, reg. 259, f. 27 (1317), citat per McVAUGH (1993), p. 146. Jaume II era a Caldetes l'estiu de 1312, segons documenta MARTÍNEZ (1948), II, pp. 75-76.

ragó «per rahó de loguer de l'alberch e banys del dit Pere Lunes»,³⁰ el mateix preu que li havia pagat nou anys enrere. És molt probable que la vinculació de Pere Llunes i d'algun dels seus parents amb els infants, i després reis, jugués un paper molt important a l'hora d'atreure'ls cap a Caldes —un Bartomeu Llunes fou tresorer de la casa dels infants durant aquells anys, i el mateix Pere Llunes, que va ser distingit amb el privilegi de la familiaritat per Violant, ho fou durant uns mesos de l'any 1383. Però, com veurem, Pere Llunes fou un personatge compromès amb el tema balneari fins més enllà del simple negoci privat.

Violant de Bar i Joan I no foren els primers ni els únics personatges reials que se serviren dels banys de Caldes. Els anys 1317 i 1318 Violant de Pallars-Comenge i Làscaris (dita Violant de Grècia), filla de la princesa bizantina Eudòxia Làscaris i del comte de Pallars, llavors encarregada per Jaume II de la custòdia de la jove infanta Elionor de Castella, promesa del primogènit d'Aragó, obtingué llicència del monarca per traslladar-se, ella i el seu seguici, fins a Caldes per prendre-hi banys «*propter corporis sui salutem*». En aquest cas no sabem quina casa de banys ocupà, però hem de creure que no acudiria als banys comuns. El trasllat de personatges com aquests, implicava un ampli desplegament de persones i, per tant, una despesa considerable que, en aquest cas, motivà la resistència del majordom de la infanta Elionor, que havia de finançar els sovintejats viatges balnearis de la princesa grega.³¹ En canvi, l'autoritzant, Jaume II, sembla que preferí els banys de Caldes d'Estrac (Caldetes), on féu construir-s'hi una casa per al seu allotjament: el 1310 el seu tresorer pagà 2200 sous «per fer obrar aquella casa la qual lo senyor rey mana fer als banys de Caldes d'Estarach».³² Cal dir que aquesta

preferència coneguda de Jaume II per Caldetes ha fet interpretar amb una certa gratuïtat a favor d'aquesta localitat algun document que fa referència a una 'Caldes' no especificada. És el cas de la conformitat expressada pel monarca el 1319 perquè la seva malaltissa muller, Maria de Xipre, acudís «*ad balnea Calidarum*» per provar de recuperar la salut, tal com li havien recomanat els seus metges.³³ Alfons el Benigne, mantingué la preferència per Caldetes i sabem que el 1335 els seus metges l'hi adreçaren per provar de guarir la malaltia que tenia al peu.³⁴ Tot i que sabem que en el seu cas preferí els banys de la Garriga, s'ha dit que el rei Martí l'Humà també féu alguna estada als de Caldes de Montbui, però l'afirmació sembla ben bé fruit d'alguna confusió.³⁵

Sembla, doncs, que potser per ser divers també el consell dels seus metges, cada monarca manifestà una preferència diferent, però Caldes de Montbui sempre formà part de les opcions a l'abast, i no tan sols per la seva proximitat a Barcelona. Durant la primavera de 1390 Violant de Bar féu una estada als banys termals del Voló, al Vallespir, i davant del perill d'una possible invasió des de França, el seu reial espòs li féu saber a finals de maig que «no tenim per bé vostra aturada, ans és mester, consellam e volem que n tot cas partiscats e vengats ací [a Girona], car més val que us banyets a Caules de Malavella o a Caules de Muntbuy [...] perquè, molt cara companyona, no romangats dia ni hora». En aquest cas, sabem el motiu d'aquesta estada. Pocs dies abans, el rei informava els seus ambaixadors davant del papa dels seus plans immediats i dels de la reina: «Nós e nostra molt cara companyona, la reyna, partim d'ací [=Ceret] de present: ella se'n va als Banys d'Arles, on estarà alguns dies per temprar-se, que quan ab Nós sia se puxa empenyar...» Aparentment, la reina decidí anar al Voló i no a Arles.³⁶

Tretze anys més tard, en les instruccions lliurades per escrit als qui havien de negociar, en nom del rei Martí, davant les autoritats municipals de Barcelona, l'obertura d'una plaça davant del Palau Reial Major, se'ls encomanà que, entre d'altres coses, al·leguessin que el monarca hi havia de fer sovintejades estades perquè «a les dites passions [del rei] sien molt necessaris los banys de Caldes, de la Garriga o altres circumvehins a la dita ciutat».³⁷

Però, fos com fos, en una època en què els trasllats no eren fàcils, sobretot si calia mobilitzar un ampli seguici, la proximitat geogràfica devia jugar un important paper. Els banys de Caldes de Montbui foren el destí predilecte dels diputats i altres membres de la Diputació del General, o Generalitat, durant tot el segle XV. Als *Dietaris* d'aquesta institució s'anotaren acuradament els desplaçaments dels diputats i oïdors de comptes, i així sabem que «dilluns, a XXV d'abril [de 1418]

³³ ACA, C, reg. 245, f. 108 (29-III-1319), publicat per MARTÍNEZ (1948), II, p. 197, que suposa que es tractava de Caldetes a *ibid.*, I, p. 254. El rei l'autoritza a fer el desplaçament «*quod ex quo invenitis de consilio fisorum dicta balnea fore vobis utilia*» i també «*quecumque alia faciatis saluti vestre utilia*».

³⁴ ACA, C, CRD d'Alfons III, núm. 3154 (20-III-1335), i l'anada efectiva a *ibid.*, reg. 558, f. 19 (IV-1335), citades per McVAUGH (1993), pp. 33-34. Sobre Caldetes i el mateix monarca, vegeu també ACA, C, reg. 536, ff. 59v, 62, 98v, 99 i 99v, només el segon citat per CARDONER (1973), p. 156. S'hi féu acompanyar per homes de diversos llocs, entre els quals Caldes de Montbui.

³⁵ MOREU-REY (1962), p. 34, va incloure el rei Martí entre els visitants il·lustres dels banys de Caldes, però l'itinerari del monarca, acuradament publicat per GIRONA (1911-1914), no documenta cap visita reial a Caldes. Sobre la seva anada a la Garriga vegeu més endavant.

³⁶ El consell del rei a ACA, C, reg. 1958, f. 81rv (27-V-1390), citat per ROCA (1929), p. 352; MOREU-REY (1962), p. 34, informa, sense provar-ho documentalment, d'una estada de la mateixa reina Violant l'any 1390 que no hem pogut confirmar, i que probablement és fruit d'una confusió amb aquest document. El motiu de l'estada a ACA, C, reg. 1873, f. 59 (21-V-1390), publicat a GIRONA (1931), p. 84, § 119.

³⁷ ACA, C, reg. 2245, f. 190v (27-X-1403), publicat per GIRONA (1911-1914), p. 125, § 97-4.

*Una dona menjant en un bany, mentre una serventa l'omple, segons una
xilografia del Buch zu Distillieren de Hieronymus Brunschwig,
imprès a Estrasburg l'any 1500.*

[...] partí misser Francesch Basset [ciutadà de Lleida i diputat] per anar als banys de Caules». La tornada fou anotada «dimarts, a XVII de maig: aquest dia vench micer Francesch Basset de Caldes». Amb el mateix sistema s'anotaren els viatges de Jaume de Cardona, bisbe de Vic i president de la Generalitat, entre el 16 i el 30 de maig de 1444, i novament entre el 3 i el 15 de maig de 1445, informant amb precisió que «anà als banys de Caldes de Montbuy». Més endavant, sabem que anaren a Caldes, sense que se'ns indiqui el motiu del viatge, mestre Bernat Desllor, metge de Girona i oïdor (1460), i Nicolau de Llupià, cavaller i també oïdor (1474), que hi anà «per fets seus propis». Observem que els desplaçats pertanyien a tots tres braços (eclesiàstic, militar i reial o burgès). Però encara sabem que durant la primavera de 1461 la reina Joana Enríquez féu una esta-

da a Caldes, i hi rebé els emissaris de la Generalitat en diverses ocasions. Més tard, durant l'estiu de 1483, l'infant Enric d'Aragó, duc de Sogorb i comte d'Empúries, lloctinent general de Catalunya, reuní «cert parlament o consell» a Caldes, i hi acudiren també diversos membres de la Diputació.³⁸

En el cas que el desplaçament personal no fos possible per trobar-se impedit, es podia traslladar l'aigua termal fins on es trobava el malalt. Sabem que el 1322, durant la darrera malaltia de Maria de Xipre, muller de Jaume II, es portà aigua de «Caldes» al Palau Reial Major de Barcelona, on es construí un bany expressament per a ús de la

³⁸ *Dietaris* (1994-), I, pp. 22, 95, 98, 155, 162-63, 215 i 247.

³⁹ MARTÍNEZ (1948), I, p. 263; McVAUGH (1993), p. 146.

moribunda reina.³⁹ Igualment, durant els últims anys de vida de la reina Elionor de Sicília (†1375), esposa de Pere III també es portà aigua termal de «Caldes» al seu palau de Barcelona, on l'anomenada 'reina grossa' prengué banys per intentar refer-se. Entre els albarans a pagar pel seu tresorer l'any 1372 llegim, meticulosament anotat, que es devien

«... .LXX. sous qui foren donats an Bernat Viver, traginer de la dita ciutat [de Barcelona] per loguer e messió de .II. bèsties de bast, les quals han portada aygua calent dels banys de Caldes a ops de banyar la dita senyora reyna en lo dit mes [de maig], per .X. dies que han estat en loguer de la cort, ultra les dites atzembles de casa, que semblantment portaven de la dita aygua, a raó de .III. sous .VI. diners per cascuna bèstia lo dia...»⁴⁰

Però, sens dubte, això resultava car i d'efectivitat dubtosa. Fos com fos, aquesta possibilitat no era a l'abast sinó de les testes coronades.

1.4. Els banys de l'hospital

A Caldes de Montbui, a banda dels banys comuns i de les cases amb bany d'explotació privada, des dels temps medievals hi havia una tercera possibilitat per a fer ús de l'aigua termal: l'hospital de pobres, dit de Santa Susanna per la capella que tenia al costat.⁴¹ Cal recordar que els hospitals medievals, fins a la transició del segle XV al XVI, eren cases destinades a hostatjar pobres i pelegrins, rebuts com a 'hostes' «*hospites*» en aquestes institucions, que es desenvoluparen amb el suport de l'Església i de la burgesia emergent com una via per donar concreció a la caritat cristiana. Amb el pas del temps, i amb els canvis esdevinguts amb la progressiva consolidació del nou sistema mèdic, s'anà afegint l'as-

sistència mèdica entre els serveis que oferien, però no arribà a ser dominant i definitiva del que avui entenem per 'hospital' fins a l'entrada de l'època moderna.⁴² Si l'assistència mèdica fou més o menys marginal a les activitats dels hospitals medievals, no ho fou la decidida implicació de les autoritats municipals en la seva gestió, fet que donà origen als grans hospitals urbans.

Hom ha suggerit que l'hospital de Caldes podria datar «almenys» del segle XIII, amb l'única justificació de l'existència de la capella de Santa Susanna en aquella època. Tanmateix, la primera notícia que tenim de l'hospital de Caldes és de l'any 1330, i llavors ja s'hi vincula l'aigua termal. El febrer d'aquell any el rei Alfons el Benigne donà llicència a uns prohoms («*probi homines*») de Caldes perquè poguessin adquirir un solar a tocar del torrent per on corre l'aigua calenta, al costat de la plaça de la vila, per aixecar-hi l'hospital que volien construir 'per recollir els pobres de Jesucrist', tot indemnitzant el seu propietari d'acord amb la taxació que ordenava fer al batlle i als jurats del municipi. Tot i que no es diu obertament, hem d'entendre-hi la concessió del dret d'ús de l'aigua, que era considerada, com veurem, una regalia.⁴³ El projecte d'un hospital termal

⁴⁰ ACA, RP, MR, vol. 902, ff. 132v-133 (1-VI-1372), citat imprecisament per DEIBEL (1928), p. 407, que en lloc de Caldes transcriu per error «Caldell».

⁴¹ Sobre l'hospital de Caldes, vegeu la monografia de XALABARDER (1914), que cal consultar juntament amb POCH (1980), pp. 39-45, i sobretot MOREU-REY (1962), pp. 34 i 123.

⁴² Vegeu, entre l'abundant bibliografia sobre aquest tema, l'estudi de SAUNIER (1993).

⁴³ ACA, C, reg. 480, f. 105 (II-1330), publicat per POCH (1980), pp. 39-45, segurament a partir de LLOBET (1848), però datant-lo l'any 1329. N'ofereix una edició millorada a l'Apèndix, I, 3. Les especulacions sobre la datació original a MOREU-REY (1962), p. 123, que intepreta aquest document (també mal datat) com una reconstrucció.

devia fer-se aviat realitat, perquè el 1340 ja es documenta un llegat per a 'l'hospital dels banys' de Caldes.⁴⁴

La implicació del municipi en aquest 'hospital dels banys' no es féu esperar gaire. El 1386 comprà el casal (*«hospitium»*) que Jaume Carrera i la seva esposa tenien al costat dels banys comuns i que donava a la plaça, en el qual els *«Christi pauperes recipi valeant recolligi et hospitari»*. Aquest document ens forneix una dada encara més interessant. Dues persones especialment interessades en la qüestió dels banys formaven part del Consell municipal: Pere Llunes, que ja sabem que posseïa una casa amb banys, i el seu germà Bernat, jurista a Barcelona.⁴⁵ Poc més tard, el 1396, la implicació del municipi quedà reforçada amb l'establiment d'un sistema d'administració de l'hospital per part del Consell.⁴⁶ Els Llunes, com una de les principals famílies de la vila que eren, tenien una presència constant i destacada al govern municipal d'aquells anys. Se'ns ha conservat bona part de la documentació referent a l'administració de l'hospital, i per ella aprenem que Pere Llunes, «draper d'aquesta vila», en fou el primer administrador i féu d'intermediari en alguns llegats.

Per aquesta documentació coneixem les racions servides als pobres, les despeses corrents de manteniment («diluns a XXIII de satembre [de 1398] doní a la muler d'En Pero Lunes, sartre d'aquesta vila, [parent de l'administrador], per ço com asayalà tota la draparia de l'espital ab sayall de creu, .VIII. sous»), i el «compte d'entrades de banyadors». Aquest «compte» ens permet saber que els banys de l'hospital funcionaven paral·lelament als banys comuns, i no pas de forma desinteressada. Els diumenges, quan els banys comuns eren tancats, hom podia acudir als de l'hospital pagant —suposem— el mateix preu que es paga-

va als comuns. Així, Pere Llunes apuntava al registre d'ingressos del seu compte de banyadors de 1394 que «trobe per so com hic avia bayadors lo primer dicmenga, .VIII. sous .V.», i els diumenges següents, ingressa 7 sous i 2 diners, i 5 sous i malla. Si comptem a raó de malla per persona banyada, ens dóna uns totals de 202, 172 i 121 banyistes aquells tres diumenges anotats.⁴⁷ No obstant això, el bany, en tant que indicació terapèutica, no era estrany en uns hospitals cada vegada més medicalitzats.⁴⁸

L'hospital patí reformes i reparacions diverses, de les quals se'n dóna fe als llibres esmentats i també a d'altra documentació. En la visita pastoral rutinària efectuada pel bisbe de Barcelona a Caldes l'any 1446 s'informa que l'hospital 's'està construint'. Un document de 1482 ens el situa

⁴⁴ MOREU-REY (1962), p. 123, citant imprecisament un pergamí de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona.

⁴⁵ XALABARDER (1914), que no conegué els documents anteriors, féu l'hospital fundat aquest any 1386. MOREU-REY (1962), p. 123, el corregeix, però interpreta aquest document (del que en dóna imprecisament la localització a l'Arxiu Episcopal de Vic) com l'acta de fundació d'un nou hospital. En el cas que l'hospital de 1330 s'arribés a construir, sembla ser que a partir de 1386, amb la intervenció municipal, fou ampliat. Per altra banda, XALABARDER (1914) interpreta la paraula *hospitium* ('casa exempta') com a 'hospici', i així, en documentar-ne tres a la Caldes de finals del segle XIV, deduí precipitadament que podien ser cases amb banys d'explotació privada. Les ressenyes d'història local que s'hi han basat, com ara *Tortuga* (1984), pp. 15 i 8-9, han repetit l'error, i fins i tot han proposat una localització concreta del «primer hospital de Caldes... on actualment és Can Cisteller... que donava al carrer de la Canaleta».

⁴⁶ Privilegi atorgat pel comte d'Urgell, llavors senyor de la vila (15-V-1396). XALABARDER (1914), que publicà una traducció al castellà dels capítols presentats pel Consell al comte, el datà l'any 1394. MOREU-REY (1962), p. 123, corregí la data. Cap dels dos dóna la referència arxivística del document.

⁴⁷ Els Comptes de l'Hospital de Santa Susanna es conserven a l'AMCMO per a les dates compreses entre 1394-1700 i 1847-1850. Les dades ofertes procedeixen dels quaderns de 1394 i 1398 que hom trobarà a la unitat d'instal·lació núm. 116 (106 de l'actual inventari) d'aquest arxiu.

⁴⁸ SAUNIER (1993), p. 169, informa de l'ús habitual dels banys a l'hospital de París, per als quals disposava, a mitjan segle XV, de dues grans banyeres de llautó amb rodes.

Façana de l'antic hospital de Caldes de Montbui, segons la restauració recent (Fotografia: Arxiu Thermalia).

clarament a l'extrem inferior de la plaça, amb tres portals i una escala de pedra.⁴⁹ L'accés a l'aigua calenta sembla que tampoc no fou constant, però d'això en parlarem més endavant.

No ens ha pervingut cap dada que ens permeti afirmar la presència de metges en aquests 'banys de l'hospital' durant l'època que estudiem, però no era estranya. Sabem que al sud d'Itàlia, des de la darrerria del segle XIII, es donà la contractació de metges als banys termals, fet que constitueix una mostra molt primerenca de l'interès dels grups socials dominants i dels mateixos representants de la medicina universitària pel fenomen termal.⁵⁰ En diversos llistats de caps de casa de Caldes dels anys 1438 i 1445 apareixen alguns individus relacionables amb les ocupacions sanitàries: el barber Berenguer Ferrer, un «mestre» Gabriel Planes, un «mestre» Berenguer Sabater —aquests només *potser* metges—, i dos ferrers que també devien fer de menescals, Miquel Sellés i Antoni Verdager. Més tard, al fogatge de 1516 tan sols identifiquem un «mestre» Jaume, que era barber, i molt probablement cirurgià.⁵¹ Tot i que la simple existència d'aquestes dades no ens permet de relacionar-los ni amb l'hospital ni amb cap dels banys, és cert que la sagnia o flebotomia, habitualment realitzada pels barbers, era una

indicació mèdica estretament vinculada al bany (com també l'aposiició de ventoses o els massatges), i l'activitat d'aquests pràctics —llavors el paraigua sanitari de la majoria de la població— a les institucions balneàries ens és coneguda des del segle XIV.⁵² Caldes no fou una excepció, si bé les úniques notícies que han transcendit a la documentació conservada fan referència a les cases de banys privades, i corresponen a la segona meitat del segle XIII. Les veurem, per tant, més endavant.

2. De l'Edat Mitjana al Renaixement: entre el negoci privat i el dret comunal

2.2. *El rei i el municipi*

Amb el desenvolupament de la nova societat urbana no tan sols es recuperà la cultura del bany o una medicina racional. La recuperació del dret romà proporcionà nous i sòlids fonaments a les monarquies feudals, alhora que anava creixent una burocràcia i un sistema fiscal que n'asseguraven el seu manteniment i perpetuació. La delimitació de les prerrogatives de la monarquia i, més en concret, de la hisenda reial passaren a primer pla, i l'aigua i els seus usos, que fins llavors havien estat objecte d'apropiació particular, aviat es volgueren comptar entre els drets exclusius de la Corona.

L'ús de l'aigua per a banys públics fou considerat una regalia i, per tant, pertocava al rei la seva concessió... sempre i quan no es fessin concessions extraordinàries en forma de privilegi, com era típic al sistema feudal. Els *Costums* de Tortosa, per exemple, atorgaven plena llibertat als seus habitants en l'ús de l'aigua per a la construcció de banys a les cases particulars, mentre que la de banys públics i de pagament es concedia al

⁴⁹ MOREU-REY (1962), p. 123, el primer document de l'Arxiu Diocesà de Barcelona (Visites pastorals), i el segon (*«hospitale dicte ville cum tribus portalibus et cum quodam gradu lapideo, in capite inferiori plateae»*), de l'Epicopal de Vic.

⁵⁰ WICKERSHEIMER (1936), publica el nomenament de Giovanni da Simone (1299) com a metge de l'hospital termal de Tripergole, a l'àrea de Pozzuoli-Baias. Vegeu també GARCÍA BALLESTER (1998), p. 38.

⁵¹ MOREU-REY (1962), docs. núm. 33 i 34, extrets el primer de l'AMCMO i del de Protocols de Barcelona, i el segon de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

⁵² LATY (1996), pp. 45, 53-54., ho documenta des del segle XIV. Vegeu la il·lustració que acompanya aquestes línies.

⁵³ MIRAVALL (1982), pp. 34-47.

Uns banys medicinals al segle XIII, en els quals uns banyistes es donen massatges amb fulles mentre un barber es prepara per a fer una sagnia, servei sovint associat amb el bany. Dibuix acolorit del Sachsenspiegel, antic codi de dret saxó (Heidelberg, Universitätsbibl., Cod. Pse. Germ. 164, f. 29v).

municipi.⁵³ Des del segle XII els comtes-reis van fer concessions a particulars per a l'obertura de banys públics a diverses ciutats, generalment de forma exclusiva, tot reservant-s'hi una part dels

beneficis. És conegut el cas dels Banys Nous de Barcelona, el dret de construcció dels quals fou atorgat per Ramon Berenguer IV a l'alfaquí Abraham el 1160 i d'aquesta família jueva passaren, per venda, a Guillem Durfort el 1199, en qui el rei féu renúncia de les dues terceres parts del benefici que s'havia reservat en la concessió original.⁵⁴ Els que regentaven els banys tenien dret a cobrar una petita quantitat a cada banyista, però també podien decidir si n'eximien algú, com feren l'any 1294 Berenguer Mester i la seva muller Benencasa, que posseïen uns banys a Castelló d'Empúries, amb Bernat Gumarell, la seva esposa Ermessenda i la seva filla Dolça, vitalíciament.⁵⁵

Jaume II efectuà concessions de banys públics a diverses ciutats: a Montblanc (1303), a Morvedre (1314), a Tortosa (1315), etc., però en aquest moment la concessió ja adoptà la forma d'establiment emfitèutic, tot reservant-se'n el rei la senyoria eminent i un cens anual, que és la forma que s'utilitzarà en les concessions posteriors, com ara la dels banys dits 'del Rey' de Saragossa (1372).⁵⁶

⁵⁴VILLANUEVA (1806-1852), XVIII, pp. 137-38, publicats als seus apèndixs V-VII.

⁵⁵AHG, Castelló d'Empúries, vol. 7 (I-VII-[1294]): «... volumus et concedimus... dum vobiscum permanserit, libertatem, privilegium seu immunitatem quancumque vos vel aliter vestrum volueritis bain[care] sive mundare in balneis nostris que fecimus et habemus in villa Castilionis, possitis hoc libere facere de vita vestra, sine aliquo salario vel aliquo alio nobis inde dando pro parte tamen nostra quam habemus in dictis balneis, et nos teneamur vobis facere preberi copiam aquam ad balneandum et lavandum sicut ceteris hominibus in dictis balneis se balneaverint et lavaverint...»

⁵⁶Per als banys «de l'Alfandech» de Tortosa, concedits a cens de 450 sous anuals, vegeu ACA, C, reg. 211, ff. 328v-329, i *ibid.*, RP, Batllia General de Catalunya, vol. 935, f. 50rv, citats per CARDONER (1973), p. 156, i MIRAVALL (1982). Per als vells de Morvedre, d'origen àrab, vegeu PALOMAR (1993), on es publica documentació relativa a la seva reparació continuada en uns moments en què ja són del municipi; per a l'establiment de 1314, a un cens de 10 lliures reials valencianes (200 sous), vegeu ACA, C, reg. 211, ff. 183v-184, citat per CARDONER (1973), p. 156. Per als de Montblanc, aquests a un cens de 2 morabatins d'or (18 sous), després reduït a 10 sous per considerar-se excessiu, vegeu ACA, C, reg. 201, f. 53v, i *ibid.*, reg. 217, f. 188v, el primer citat per CARDONER (1973), p. 156. Per als de Saragossa, a un cens de 14 sous, vegeu ACA, C, reg. 1086, ff. 151v-152, i *ibid.*, reg. 1276, f. 140v, citat per RUBIÓ (1943), p. 257.

Els banys termals no constituïren cap excepció, i seguiren aquest model, com ja hem vist en el cas de Caldetes, que l'any 1394 consten com establerts a un escrivà reial. D'altres banys eren una possessió feudal, com el cas igualment esmentat dels Banys d'Arles, també termals, en mans del monestir. I encara d'altres banys públics eren en mans del municipi. Aquest darrer fou el model vigent a Caldes de Montbui, si bé amb certes contradiccions, ben pròpies del sistema feudal.

La concepció de l'aigua com a regalia fou més fàcil d'imposar a les zones conquerides a partir del segle XII. A la Catalunya Vella, per contra, el procés fou lent, i a Caldes de Montbui l'apropiació de l'aigua, bé en mans del municipi, bé en mans privades, tingué llarga vigència —tot i que, com hem vist, fou el rei qui concedí l'aigua per al nou hospital el 1330. El dret romà i la nova fiscalitat que intentava imposar la Corona va haver de conviure amb els drets que atorgava el costum, fins que l'ofensiva reial —que significativament també afectà les carnisseries i els forns— es verificà amb força a mitjan segle XV. El 1446 el Batlle General de Catalunya, com a administrador del patrimoni reial al Principat, manà «als síndichs e singulars detenidors dels banys de la dita vila» que en el termini de deu dies compareguessin a Barcelona per donar fe de «los títols o concessió reyal per lo qual pusquen tenir los dits banys», amb l'advertència que si no ho feien serien requisats i incorporats al patrimoni reial. Ningú no es presentà en el termini donat, passaren els anys i semblà que l'advertència quedava sense conseqüències. Però no fou així, perquè el

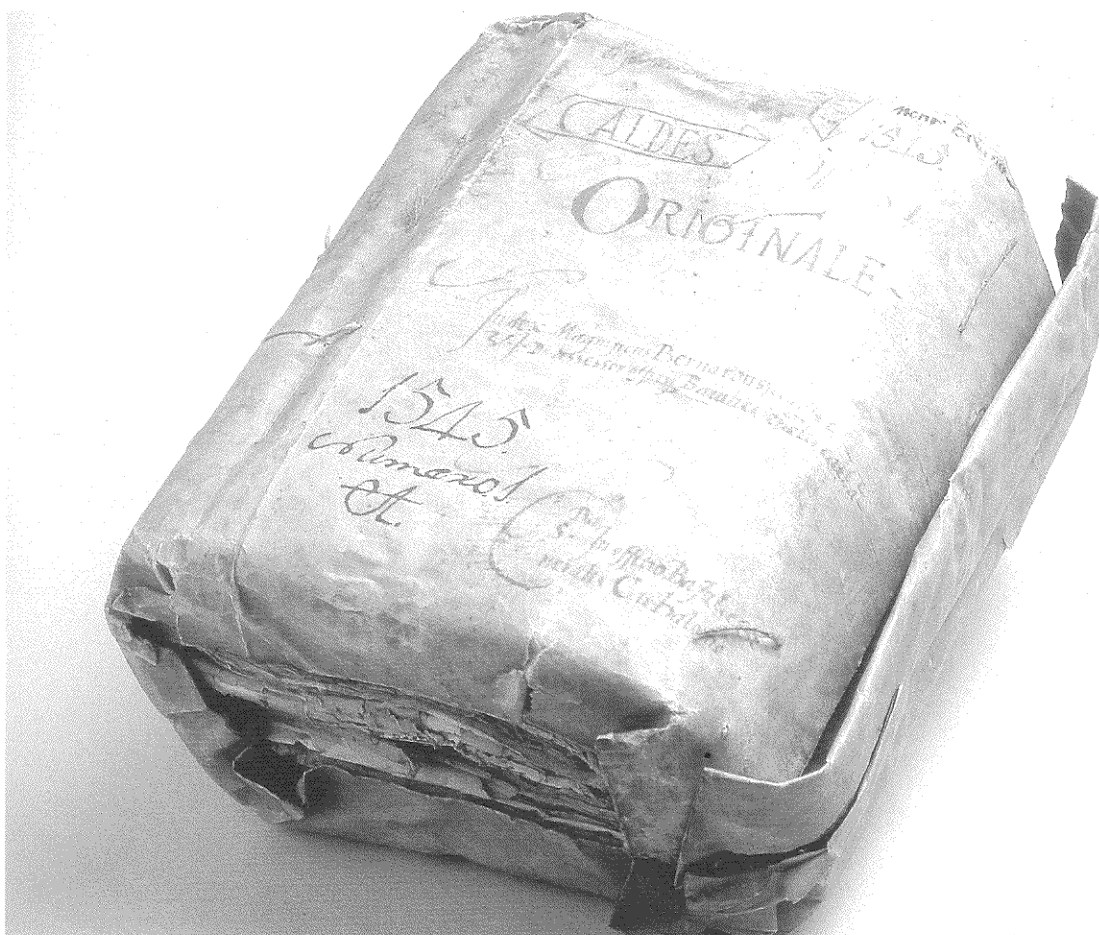
novembre de 1451 la Batllia General es tornà a posar en marxa i cursà un nou ultimàtum que fou fet a mans dels jurats de Caldes i de 'Na Llunes, que posseeix uns banys a la dita vila', i també 'fou clavada una còpia de la dita carta [del Batlle General] a la porta dels altres banys que són de Na Francina, muller de l'honorable Pere Grau, mercader, ciutadà de Barcelona', a la qual, segurament per no trobar-se llavors a Caldes, li fou lliurat un requeriment notarial. Aquest cop els jurats, representats per Antic Calvet i Pere Llunes, van haver de comparèixer (4 de desembre), però en no tenir cap document com els que els eren sol·licitats, van haver de justificar-se adduint

'que la dita universitat [de Caldes] i els seus singulars, i també les persones particulars, han estat i es troben en pleníssima i pacífica possessió... per títols i concessions legítimes que, per la seva antiguitat, ara no s'han pogut localitzar... del dret de portar aigües, tant calentes com fredes, tant per al servei públic com privat, de construir i tenir banys, de distribuir-les entre els singulars de la dita vila i també de regar amb ella els seus horts i possessions, des de fa cent o dos-cents anys i més encara, tants que els homes no en conserven memòria...'

Davant la manca evident de documents de prova, els jurats apel·laren als privilegis generals recentment obtinguts per la vila, tot demanant el cessament de l'acció empresa per la Batllia General.⁵⁷ Però fou necessària una negociació, i així s'arribà a un compromís. En efecte, el 1452 Pere Bellit, síndic de la vila, obtingué del Batlle General que establís «als jurats e prohòmens de dita vila» totes les

'aigües calentes de la dita vila que en ella sorgeixen i donen servei als banys comuns de la dita vila i van al lloc que anomenen l'Escaldador, i l'aigua calenta del rec de l'Oliar, de la Bassa i de la Caneleda; i també les aigües fredes: la que sorgeix a la font

⁵⁷ ACA, RP, Batllia General de Catalunya, Processos antics, llig. 1451-1, lletra M (14-XII-1451), transcrit a l'Apèndix I, 9.

Procés seguit a l'Audiència Reial entre Joan Destorrent i el municipi de Caldes de Montbui pel tancament de la casa del banys del primer, entre els anys 1545-1571 (Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, ACA, RP, BGC, Processos antics, 1545-1-A; fotografia: Jordi Serra).

anomenada del Salser i que va fins a la plaça de la dita vila, i l'aigua que sorgeix a la font anomenada del Portal de Barcelona... totes i cadascuna de les aigües, tant calentes com fredes, destinades a l'ús públic de la dita vila, i així les esmentades aigües puguem prendre, assumir i portar, per a ús públic, per qualssevol recs o canonades per vosaltres construïdes o a construir, a qualsevol lloc de la dita vila que li sigui destinat o a destinar per vosaltres, i que puguem mudar o canviar aquest lloc...⁵⁸

El Batlle General no deixà de qualificar el nou títol obtingut pels jurats com a 'necessari'. Des d'aleshores el municipi comptà amb una acta amb la qual podia justificar la possessió de l'aigua, però tenia prohibit d'alienar-la, empenyorar-la o

concedir-la a particulars. El Reial Patrimoni va veure reconegut el seu dret superior, i efectuà l'establiment de bon grat: el municipi tan sols haurà

⁵⁸ «*aguas calidas dicte ville que in eadem villa.ortum habent desserviuntque ad balnea comunia dicte ville et ad locum qui dicitur lo Scaldador et aquam calidam regui de l'Oliar et de la Bassa et de la Caneleda nechnon aguas frigidis, dictam aquam que ortum habet in fonte vocata del Salser et que discurrit et venit ad plateam dicte ville et aquam que ortum habet in fonte vocata del Portal de Barcelona... omnes el singulas aguas tam calidas quam frigidis ad usum publicum dicte ville destinadas, itaque predictas aguas possitis ad usum publicum dicte ville et omnium singularium eiusdem a locus ubi ortum habent et quemlibet eorum ortum habent possitis capere et accipere et eas adducere per quoscumque regos aut etiam canonades per vos fabricatas et fabricandas ad quecumque loco dicte ville iam destinato vel per vos destinanda, que loca mutare et variare possitis atque etiam valeatis...*» ACA, RP, Batllia General de Catalunya, Processos antics, llig. 1545-1, lletra A, ff. 89v-100v (2-III-1452, còpia de 1545, al final de la qual figura la data errònia de 1402).

de pagar-ne un cens simbòlic de 12 diners anuals. Res no se'ns diu de les dues cases de banys privades, les quals sabem que continuaren obertes i, en conseqüència, hem de creure que quedarien emparades amb aquesta solució. Una empara, a mercè del municipi, que, com veurem tot seguit, resultarà ben problemàtica per a elles.

Però aquí no acabà la intervenció inicial dels administradors del patrimoni reial. Si la Corona es reservava el dret a concedir l'aigua, era per exercir-lo mitjançant els establiments emfitèutics pertinents, prou susceptibles d'aportar beneficis a la hisenda reial. Abans, això sí, un cop establerta l'aigua existent al municipi, calia trobar nous punts d'aigua calenta. Pocs anys més tard, el 1455, el mateix Batlle General tingué la iniciativa de «fer cavar e cercar dins aqueixa vila e térmens de aquella aygua calda». Però, tot i que s'oferiren indemnitzacions als particulars afectats, hom topà amb sorda resistència a la vila: «siam informats que alguns de aqueixa vila e térmens de aquella contradirien en lexar cavar e cercar de la dita aygua calda en llurs cases e propietats». El Batlle General va haver de manar peremptòriament al batlle local de Caldes que obligués tots els particulars a facilitar la feina a «los hòmens que cerquen les dites aygües». ⁵⁹ Hem de dir, tanmateix, que, a judicar per la situació que observem a Caldes a mitjan segle XVI, no

sembla que aquesta nova acció de la Batllia General tingués cap conseqüència.

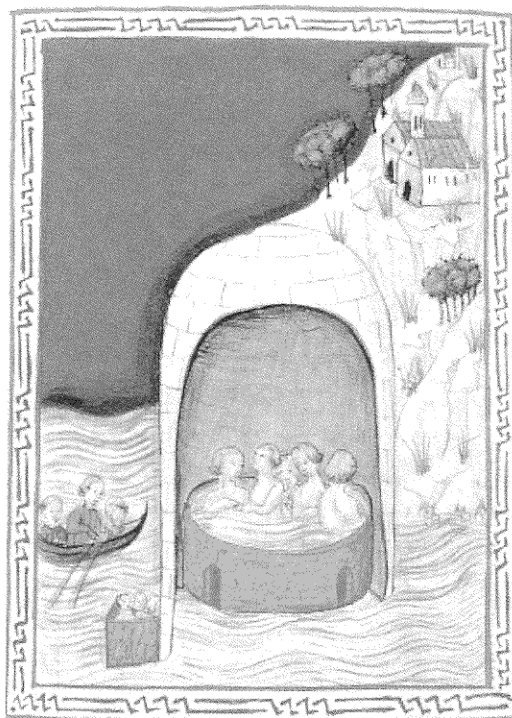
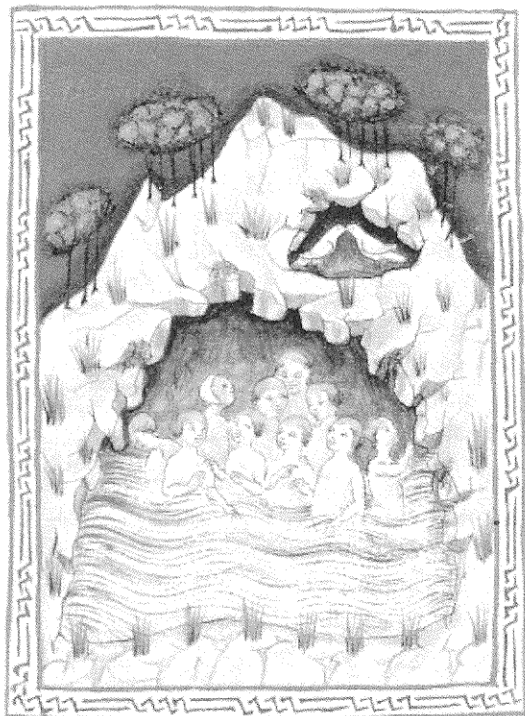
2.2. *El municipi i els particulars*

Però el conflicte més greu pel que fa a la possessió o el control de l'aigua esclatà el 1545 i, tot i que es ventilà judicialment a la Batllia General, tingué com a protagonistes enfrontats el municipi i una de les cases de banys privades, la que llavors posseïa Joanot Destorrent, jurista i ciutadà honrat de Barcelona, la mateixa que modernament s'ha conegut com Can Rius. L'enfrontament fou llarg i amb diversos episodis, que coneixem amb força detall mercès a l'enorme procés que se'ns ha conservat. ⁶⁰ Pel seu caràcter exemplar, i per la gran quantitat d'informació que ens aporta, caldrà que ens hi deturem.

Joanot Destorrent, membre d'una acabalada i influent família de Barcelona —ell mateix n'havia estat conseller el 1507— «posseeix en la vila de Caldes de Montboy, contigua als banys comuns de la dita vila, una casa gran ab lo bany y ort y aygua calda», per herència del seu pare, Jaume Destorrent (~1430-1499). Aquest fou un personatge destacat en la turbulenta història de la Catalunya de la segona meitat del segle XV. Contra el que va ser habitual entre els seus iguals a la capital catalana, fou membre de la Busca, el partit popular, i es mantingué fidel a la monarquia durant tota la guerra civil. Acabat el conflicte, fou conseller en cap del municipi de Barcelona en tres ocasions, advocat de la ciutat i de la Generalitat, i regent de la Cancelleria reial, una posició que li permeté amassar una considerable fortuna. Jaume obtingué la casa de Caldes de la seva muller, Joana Beneta Casaldàguila, membre d'una altra destacada família de Barcelona, que l'hi deixà en

⁵⁹ ACA, RP, Batllia General de Catalunya, vol. 1441, f. 19rv (20-II-1455), transcrit a l'Apèndix, I, 10.

⁶⁰ ACA, RP, Batllia General de Catalunya, Processos antics, llig. 1545-1, lletra A (1545-1571), amb mig miler de folis. Per evitar repetir la signatura, en endavant el citarem com PROCÉS 1545. Un dels interrogatoris d'aquest procés és a *ibid.*, lletra F, que hem transcrit a l'Apèndix I, 11.

Escenes d'uns banys termals a l'edat mitjana, segons un manuscrit del segle XV de l'obra Nomina et virtutes balnearum Putcoli et Baiarum de Pietro d'Eboli (ca. 1160-ca. 1220), procedent de la biblioteca dels reis catalanoaragonesos de Nàpols (BUV-BH,ms.860).

herència a la seva mort (1481). El germà de Joan, Galceran, que veiem actuar en representació d'aquell, ja ancià, durant el procés, també era jurista i posseïdor d'una biografia igualment rellevant.⁶¹

Joanot Destorrent no posseïa directament la casa de banys de Caldes, sinó que la tenia establerta a cens a un «caser», Miquel Corrons (o Corró), que era baster d'ofici i de Caldes, i que tenia «logada dita casa hon són dits banys». Corrons era, doncs, qui es feia càrrec de l'administració de la casa de banys, com abans d'ell ho havien fet d'altres en nom del titular del domini eminent. En ser interrogat, Pere Gener, pagès a Caldes des de feia quaranta anys, ens informa que abans de Corrons hi havia hagut un cert Vidal i més enrer, un «mestre» Guillem. Aquest i els altres testimonis citats a declarar durant el procés coincideixen en afirmar que mai fins aquell moment no hi havia hagut cap enfrontament entre els jurats de la vila i Can Destorrent per causa de l'aigua. El 3 de juliol d'aquell any 1545 el procurador de l'ancià Destorrent denuncià a la Batllia General que, de resultes d'una intervenció dels jurats, que manipularen les conduccions de l'aigua sota la plaça, ja no arribava aigua calenta a la seva casa de banys. El seu procurador ens exposa que

«la aygua ab sos conduÿts ariba en la plaça de la dita vila en una boÿga [que] està al cantó de dita plaça, tras los dits banys comuns, a una picha que allí està soterrada, y en aquella picha la dita aygua se partex y va als dits banys comuns per un forat que en aquella ha per ses conduÿts y per altre forat, que axí

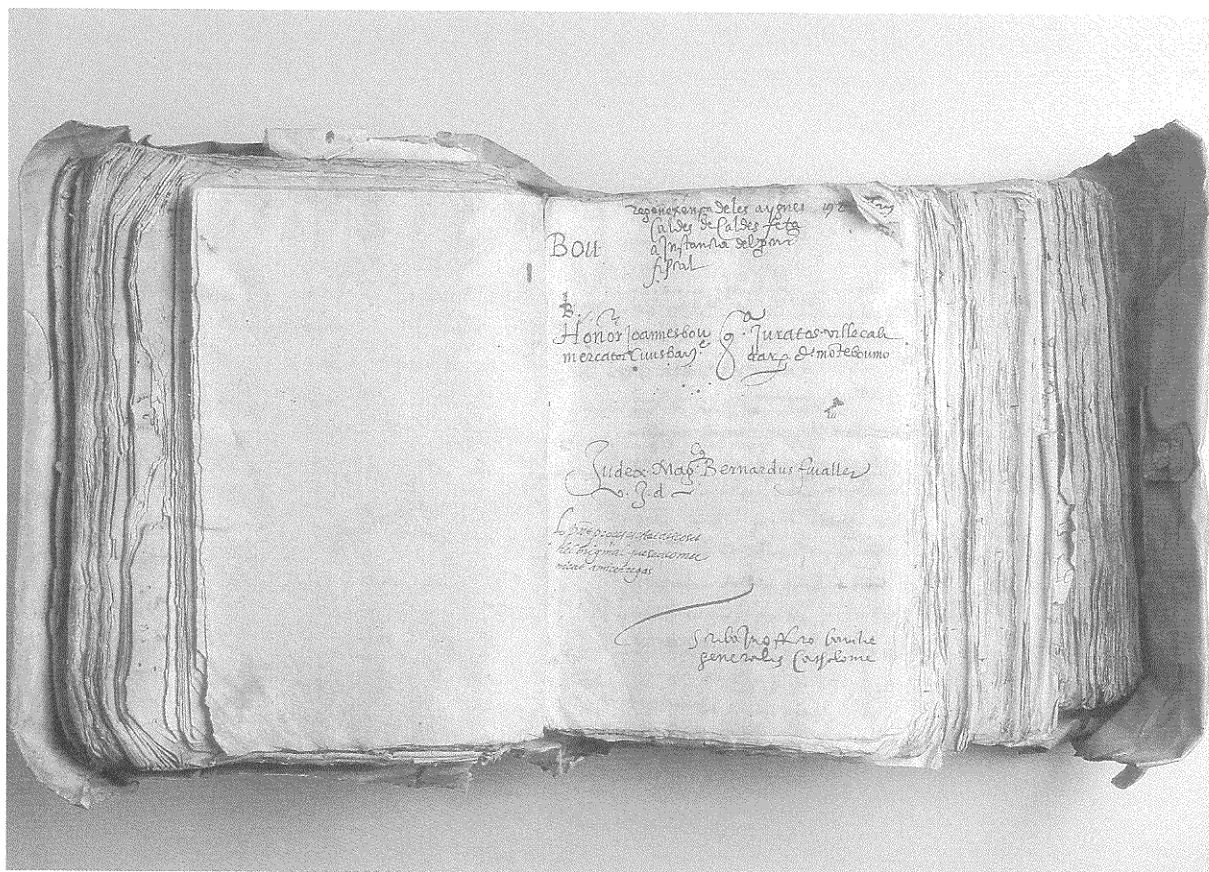
mateix hi à, va als dits banys de mossèn Torrent, ab sos conduÿts. E... avent tocat e cavat la dita pica de la dita partió al forat de la aygua [que] va als banys comuns de dita vila, en tal manera que la aygua no va al forat per ont anava la dita aygua als dits banys del dit Jonot y axí tota la dita aygua va als dits banys de la dita vila...»

El procurador de Destorrent, que suggeria que «no-s pot pensar ni presumir qui u pugue haver fet sinó aquells que de aquelles coses tenen utilitat y profit e interès», recordava que «les coses de les aygües, la conexensa de elles toque al Balle General de Cathalunya y més de aquestes, que són alou del señor rey». Afirmà que Destorrent tenia «la dita aygua per lo dit senyor rey a cert cens», cosa que podria indicar que, com la vila, els particulars foren obligats a obtenir un establiment formal de l'aigua, encara que, com veurem, no devia ser ben bé així. En tot cas, apel·là al perjudici que, fent així, es causava a la hisenda reial, «perquè, no tenint la aygua, dit mossèn Torrent no pagarà lo cens».⁶²

Aquesta denúncia va acompanyada de les declaracions de sis testimonis que li donaren suport: 1) Miquel Planes, argenter de Barcelona, però oriünd de Caldes, que sempre havia vist que «en dits banys anave molta gent a banyar-se» i mai hi havia vist faltar aigua; 2) Joan Calça, notari de Barcelona, probablement un client «de més de trenta anys ensà», s'hi mostrà d'acord; 3) Miquel Corrons, el seu «caser» des de feia tres anys, que vivia a Caldes des d'en feia quinze o setze i sempre havia vist que a Can Destorrent «va gent per banyar-s'i», declarà que «per a fer anar l'aygua als banys comuns de dita vila havien enfondida la dita piqua ho partió ahont se ajusta dita aygua y axò seria la causa que no aniria aygua als dits banys de mossèn Torrent»; 4) Damià Ferrer, corder de Caldes, on vivia des de tretze anys enrer, coincidí amb

⁶¹ Per a la família Destorrent, i en particular per als seus membres que aquí interessen, vegeu BATLLE (1964), pp. 482-85; i BATLLE (1986-1987). Les dades sobre la possessió de la casa de Caldes per part del matrimoni Destorrent-Casaldàguila a PROCÉS 1545, ff. 155-160v.

⁶² La denúncia del procurador de Joanot Destorrent a PROCÉS 1545, ff. 2-5v (3-VII-1545).

Procés seguit a l'Audiència Reial entre Joan Destorrent i el municipi de Caldes de Montbui pel tancament de la casa del banys del primer, entre els anys 1545-1571 (Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, ACA, RP, BGC, Processos antics, 1545-1-A; fotografia: Jordi Serra).

els anteriors, però matisà que més ençà «ha faltada aygua en dits banys dos ho tres vegades», i això ho sabia «per ésser stat moltes de vegades en dites cases hon són dits banys», i en Corrons li havia dit que «molts que eren venguts a banyar-se se n'eren anats per no haver-y haguda aygua en dits banys»; 5) Salvador Maimó, boter de Caldes, feia vuit anys que hi vivia i «és gran amich de les visites de les cases y banys del dit mossèn Torrent als quals adobava les bótes», en els últims dos mesos havia vist mancar-hi aigua alguns dies, i se n'havia queixat diversa gent que hi anava per banyar-se; i 6) Pere Gener, pagès de Caldes des de feia quaranta anys, «és stat algunes vegades en dites cases y may hi ha vist faltar aygua», i no havia sentit que ningú se'n queixés, «sinó lo que hi stà ara y un altre que-s deye mestre Guillem, que deye que lo spitaler la y prenía».⁶³

Hom els preguntà si sabien per on arribava l'aigua a Can Destorrent, i la majoria respongueren de manera vaga, alguns dient que tan sols havien vist 'els forats per on raja', mentre d'altres afirmaren que 'mai ho han vist obert'. El corder Damià Ferrer és una excepció destacada, i ens proporciona una important informació:

«en una placeta de dita vila ha hont juguen a pilota, sots terra y ha una pica, la qual en dies passats véu descobrir per lo cunyat d'ell, testimoni, [hostaler de Caldes], en la qual pica y ha tres forats: per lo hu va l'aygua calda que ve a dita pica als banys de dit mossèn Torrent, per l'altre als banys de mossèn Arbós, per l'altre als banys comuns de dita vila; no-s recorde ell, testimoni, los forats com avien, si són iguals ho no».⁶⁴

Se'ns confirma, doncs, l'existència, encara l'any 1545 de dues cases de banys privades, a més dels banys comuns. La segona era en mans d'un «mossèn Arbós», molt probablement l'apotecari que s'hi documenta just l'any anterior, i que pos-

seïa una era que dugué el seu nom, la qual el 1609 pertanyia a un «mossèn Arbós y Llunes» — així, doncs, aquesta segona casa de banys sembla que és la mateixa que fou posseïda pels Llunes des del segle XIV. La família Arboç s'extingí a finals del segle XVII quan, com veurem, a Caldes començaren a sorgir d'altres cases de banys.⁶⁵

Però també n'aprenem més coses: els jurats, tot apel·lant al seu dret, havien «cavat» i «enfondit» la pica on hi havia la partió de l'aigua, fent anar tota l'aigua als banys comuns. Això i les recents manques d'aigua a Can Destorrent al·ludides per algun testimoni, podrien indicar un transtorn en el cabal de l'aigua que hauria obligat els jurats a prendre aquesta decisió, per tal de mantenir el proveïment dels banys comuns i dels de l'hospital. Comprovem també que, des del relleuament de l'hospital, hi hagué conflictes amb el «caser» d'aquesta casa de banys pel fet de compartir la mateixa presa d'aigua: mestre Guillem (segona meitat del segle XIV) ja es queixava que l'administrador de l'hospital li prenía l'aigua.

El pas següent que emprengué Destorrent és una bona mostra de la influència de la seva família, alhora que ens confirma la precària situació en què es trobava fins aleshores: el 20 de juliol de 1545, un cop incoat el procés, aconseguí que la Batllia General li establís a cens tant la casa amb els banys com l'aigua que hi arribava. Són dos documents que ens informen que la casa comptava amb 'tres banys i tres estubes', a banda de l'hort, sempre esmentat. Pel primer document, tot i l'aigua que prenía de la pica vora els banys

⁶³ Aquests testimonis són registrats a PROCES 1545, ff. 6-21 (7-VII-1545 a 14-VII-1545).

⁶⁴ *Ibid.* ff. 12-15.

⁶⁵ MOREU-REY (1962), p. 28.

comuns, hom li establí l'aigua que es perdia al cantó del carrer dit de Vic i la que sortia al carrer Nou i a la plaça de la dita vila, a un cens d'un sou per any, perquè la pogués fer servir per als seus banys. Pel segon document, hom li establí l'aigua que arribava al 'carrer dit del Pont, [on] hi ha un vas de pedra dit pica al qual arriba l'aigua calenta, i té forats pels quals des de temps immemorial va l'aigua als banys comuns i als de Joanot Destorrent'; com que 'no en té documents perquè això es feia per costum', i ara hom considerava que 'l'ús de l'aigua correspon al príncep autoritzar-lo', hom li expedí aquest document pel qual li era establerta perquè pogués usar-la tant per als banys com per regar l'hort, a cens d'un sou anual.⁶⁶

La Batllia decidí fer restituir l'aigua a Can Destorrent, però abans manà fer una inspecció directa de la situació a Caldes. Aquí trobem la descripció acurada dels banys comuns que hem transcrit més enrere, seguida de la dels sistemes de canalització que hi porten l'aigua, mentre els enviats de la Batllia prenien nota que tota l'aigua anava als banys públics i gens als de Can Destorrent, per la qual cosa es confirmaren en la seva decisió anterior.⁶⁷ Naturalment, això va anar seguit de l'apel·lació dels jurats. Aquests al·legaren que ells, com a representants de Caldes, eren «señors útils de les aygües caldes dels banys comuns y de poblats de la dita vila», i que la «casa de mossèn Torrent may ha tenguda possessió de rebre porció de dites aygües», tot i que «en algun temps la dita universitat, ho administradós de dita aygua, de la que venia als banys comuns ne agen dexada alguna vegada als estadans de dita casa de mossèn Torrent per ésser-ne pregats o altrament remunerats», de resultes de la qual cosa no podien pretendre tenir-ne la possessió.⁶⁸ Per les conclusions de l'advocat dels jurats aprenem que el Consell tenia uns «administradors de dits

banys comuns», els quals «tapaven lo forat per hont emana la aygua als banys comuns de la vila y quant era tapat dita aygua rebollia... per altres parts» i així era com a Can Destorrent la prenien sempre, perquè de fet amb l'aigua que sortia dels banys comuns «se reguen moltes possessions» dels de la vila. Conscients de la utilitat pública de l'aigua, «per tenir la aygua més muda y neta per a rentar y mudar los malalts en las temporadas abtes per a pendra lo bany, los dits administradós muden y renovellen les aygües dels dits banys més sovint que no farien», i això és el que hauria causat els perjudicis que s'havien denunciat.⁶⁹ Vista la situació, «dits jurats han fetes fer portes als banys de dita vila perquè no s'pogués pendre l'aygua per dit mossèn Torrent».⁷⁰

L'advocat de Joan Destorrent contestà l'al·legació dels jurats adduint que si el Consell posseïa l'aigua era «ab expressa voluntat del senyor rey», tot fent constar el text de l'establiment de les aygües fet el 1452 i del que ja hem parlat.⁷¹ A això, els jurats respongueren que els establiments que acabava d'aconseguir Destorrent no li donaven dret a l'aigua de la pica comuna. Amb tot, els jurats van haver d'acatar la decisió de la Batllia General i l'aigua tornà a anar a Can Destorrent, fins que el 18 d'octubre «eren anats ab lo hospitaler de dita vila a fer hobrir los banys de dita vila» i novament van fer passar tota l'aigua cap als banys públics. Destorrent tornà a denunciar immediatament la situació al Batlle General, tot afirmant que els jurats «no han duptat de anar als banys que són en dita vila ahont va l'aygua als

⁶⁶ PROCÉS 1545, ff. 22-29 i 29v-36v (ambdós de 20-VII-1545).

⁶⁷ La decisió explícita a PROCÉS 1545, ff. 36v-37. La inspecció a Caldes a *ibid.*, ff. 38-43 (7-IX-1545).

⁶⁸ PROCÉS 1545, ff. 44-46v.

⁶⁹ PROCÉS 1545, ff. 67v-74v (18-IX-1545).

⁷⁰ PROCÉS 1545, ff. 80-81.

⁷¹ PROCÉS 1545, ff. 85v i 89v-100v.

banys de mossèn Joanot Destorrent y han levada dita aygua, de fet y tal manera que dit Destorrent o son caser ha tengut a despedir la gent [que] tenie en sa casa [que] se banyave».

Els testimonis que aportà novament donaren suport a la seva denúncia: 1) Miquel Corrons, el seu «caser», protestà als jurats, però per tota resposta li digueren «que ells ho feyen perquè ho volien fer, que l'aygua era lur», així que «se n'anà a casa y despedí hun home de Vich que-s banyava en dit bany de dit mossèn Torrent»; 2) Gabriel Pasqual, paraire de Caldes, que «ha vist tostemps que molta gent anava a banyar-se en dits banys de mossèn Torrent que al carrer la gent no y aniria a banyar-se perquè ell no sap en casa de altri què s'i fa»; 3) Vicenç Pasqual, pagès de Caldes, confirmà la situació, que coneixia perquè «ell, testimoni, se trobave dins lo bany de la vila de Caldes» quan van passar els fets; 4) Pere Joan Camp, pagès de Caldes, assegurà que «estos dies proppassats los jurats de dita vila havien feta fer una porta als banys de dita vila», més en concret dues que «en la part de devall [són] de lata entrecreuada», quan «may hi havie vistes portes en dit bany»; i 5) Honorat Gabriel Orriols, mercader de Caldes, que confirmà la novetat de les portes als banys comuns, que eren «de lata tepades», quan des de sempre «los caminants entraven per la una porta y exien per l'altra, perquè dits banys de dita vila són comuns».⁷² Aquestes portes evitaven que hom prengués aigua sense el consentiment dels jurats, però igualment són expressió d'un canvi en els costums. Si abans no era problema banyar-se nu al mig de la plaça, ara un nou sentit del pudor

feia que qui s'ho pogués permetre preferís les cases de banys privades. Els pagesos, però, continuaven banyant-se als banys comuns.

Tot i amb això, la Batllia General ordenà que es treguessin les portes i que es restablís el subministrament d'aigua a Can Destorrent. El municipi apel·là, però la Batllia contestà enviant a Caldes un porter que, segons el testimoni de Miquel Corrons, «ayr matex arrencà les portes dels banys comuns, les quals hi havien fetes los jurats de dita vila», i així ell pogué prendre l'aigua per als seus banys. Però, un cop se n'anà el porter, «los jurats de dita vila li tornaren llevar l'aygua». Joan Lluñes, batlle de Caldes, assegurà que els jurats contestaren a la protesta de Corrons «que [l'aigua] no la havien llevada sinó pressa, perquè era sua, y que la pendrien tantes vegades com aurien mester y volrien».⁷³ La Batllia respongué citant els jurats, que no comparegueren, i n'acabà empresonant un.⁷⁴

A continuació, Joanot Destorrent efectuà una nova declaració, més detallada, per la qual aprenem que feia quaranta anys que tenia la casa de banys «ab aygua contínua», tot indicant la forma com l'obtingué que ja coneixem. Els horts de la casa sempre s'havien regat amb l'aigua que sobrava dels banys de la casa o quan els buidaven per netejar-los, ja que no hi entrava cap altra aigua. Afegí que «los banys, per ésser dits banys, y per estar calts, és necessari [que] la aygua sia contínua en aquells, que altrament, no essent contínua, tantost serien frets y no se porien banyar en aquells». Els seus banys s'alimentaven «de la aygua que ve als banys comuns de dita vila y als banys dels pobres y babotés, segons los edificis antics demostren». Defensà que el cabal de l'aigua no havia variat, i li arribaria aigua si no tapessin els forats. Al·legà que, «de tant temps [ençà] que no és memòria de hòmens en contrari, en la casa

⁷²ACA, RP, Batllia General de Catalunya, Processos antics, llig. 1545-1, lletra F (19-X-1545 a 28-XI-1545).

⁷³ PROCÉS 1545, ff. 118-132 (12/18-XII-1545).

⁷⁴ PROCÉS 1545, f. 135 i ss.

Banyes comuns i mixtos a la plaça de Plombières (NE de França), d'origen romà, segons un gravat de la recopilació renaixentista que duu per títol De balneis omnia quae extant apud Graecos, Latinos, et Arabas scriptores, editada a Venècia l'any 1553.

y banyes de mossèn Joanot Destorrent han acusat a anar cadany en son temps a banyar-se y stubar-se moltes y diverses persones, axí laychs com ecclesiàstichs y senyors, sens empaig ni contradicció alguna de la dita vila ni dels jurats de aquella». ⁷⁵ Aquest episodi judicial acabà amb una sentència i crida pública ordenant que l'aigua fos restablerta a Can Destorrent, i els jurats la van haver d'acatar i fer-se càrrec de totes les despeses, si no volien incórrer en les penes que s'hi preveien. ⁷⁶

Nou anys més tard, el 1555, la casa amb els banyes passà a mans de Joan Bou, mercader de Barcelona, amb el qual Miquel Corrons «ne féu partit». ⁷⁷ El domini eminent continuava en mans dels Destorrent, dels quals passaria als Fiveller,

⁷⁵ PROCÉS 1545, ff. 155-160 v.

⁷⁶ PROCÉS 1545, f. 163 i ss. (18-III-1546).

⁷⁷ MOREU-REY (1962), p. 189, segons un document de l'Arxiu Municipal de Sabadell, fons notarial de St. Feliu, que no cita amb exactitud. Afirma equivocadament que llavors les cases en qüestió es trobaven «derruïdes».

una altra família de la noblesa urbana de Barcelona (fets ducs d'Almenara Alta el 1819). Però, en endavant fou Joan Bou qui es féu càrrec de l'establiment... i dels plets. Efectivament, amb el nou «caser» recomençaren els problemes quan el 1565, a conseqüència d'una nova acció dels jurats, deixà d'arribar-li prou cabal d'aigua calenta per al manteniment dels banys.

Se'n seguí una nova denúncia a la Batllia General, i una nova investigació, amb testimonis de gran interès. Aquesta vegada la majoria eren clients de l'establiment, que s'exclamaren del perjudici que havien rebut a causa de l'acció dels jurats. Miquel Guardiola, donzell de Barcelona, nebot del ja difunt Joan Destorrent, afirmà que un any enrere, pel maig, portà la seva muller «a dits banys, per ses indisposicions, hont estarien nou o deu dies, y entrave la dita aygua calda». Joana d'Oms, muller de Joan d'Oms, donzell de Barcelona, també hi havia anat amb les seves filles a prendre les aigües, però «ha estat en sa casa y s'i és banyada en los dits banys de tres anys ensà y sab molt bé que s'i acostuma de anar a banyar-se molta gent en la casa y banys de dit mossèn Bou». Essent-hi, s'esdevingué que els jurats tancaren l'aigua, i ella els féu explicar perquè ho havien fet, a la qual cosa respongueren que «no y havia remey per causa que los pobres ne passarian nesessitat molt gran». Replicà que sempre hi havia hagut prou aigua per a tothom, «encara que sens comparació y havia tants pobres com ara». El cas és que pel maig, a Can Bou, «moltes persones s'hi han volgut banyar i no han pogut... y jo també me n'aní a banyar als banys de N'Arbós de dita vila».

Segueixen els testimonis d'altres dones nobles que hi havien anat a banyar-se aquell mes de maig, algunes d'elles reincidents. Per evitar que en Bou rebés aigua, els jurats tancaren l'aigua a l'hospital,

i els banyistes de Can Bou, entre els quals «uns de Munistrol, que eren quatre o sinch, y altres persones... se n'agueren anar a casa de mossèn Arbós». Francesc Casademunt, mercader de Barcelona, afirmà que, quan hi anà a banyar-se, «véu com en dits banys moltes persones, cavallers y de altres condicions s'i banyaven, y ab molta alegria staven tots dintre dits banys y casa; y cada dia y venien los jurats de dita vila, ara uns, ara altres a parlar ab los que-s banyaven». Francesc Masmitjà, de Caldes, confirmà que, per aigua, a Can Bou «may estaven de fer-se'n levar, com los altres banys, ans bé algunes vegades havia vist ell, testimoni, que per ésser masa calda dita aygua, la havien de batre perquè-s puguessen banyar». Francesc Coromines, apotecari de Caldes, corroborà el que expressaren els altres testimonis. Francesc Gaspar Onofre Osiell, donzell de Barcelona, indicà que pel maig «anà ell, testimoni, ab sa muller y los criats de casa y mossèn Làtzer Prats y la senyora Staphania, sa filla, y stigueren allí, a casa de dit mossèn Bou, hont véu ell, testimoni, tenia dit Bou sa bona casa y banys y aparatos molt bons per a banyar-s'i tottemps de l'any, hont trobaren també la muller de mossèn Pere Cassador y sa cunyada, i-s banyaren allí, y lo canonge y sacristà Cassador y molta altra gent, y que ell, testimoni, s'i banyà alguna vegada, y sa muller y dita Staphania Prats, y véu ell, testimoni, y havia molt bon recapte y aygua abondosament, en la qual casa stigueren quatorze dies».⁷⁸

Aquests testimonis ens permeten observar l'extracció social d'una part de la clientela de Bou, entre la petita noblesa de Barcelona, que sovint era reincident, però els seus banys també atreien

⁷⁸ PROCÉS 1545, f. 173 i ss. (7-V-1565), comença un nou procés entre Bou i el municipi. Els testimonis a *ibid.*, f. 209 i ss. Apel·lació de Bou a *ibid.*, f. 248 i ss. (18-V-1565), seguida d'un nou interrogatori sense novetats (f. 259 i ss.).

gent de Monistrol. Els jurats aprofitaven l'assistència d'aquesta clientela per prodigar-s'hi, però quan intervingueren ho van fer en defensa dels «pobres», que sembla que s'havien incrementat darrerament. També aprenem el caràcter privilegiat de Can Bou, quant al proveïment d'aigua calenta, per comparació amb Ca N'Arboç: a Can Bou mai se n'havien de fer portar de suplementària, i hi arribava tan calenta que fins i tot l'havien de fer refredar abans de poder-la utilitzar per al bany.

A un nou requeriment de Bou als jurats, pel maig de 1565, aquests contestaren que era ell «lo qui volie innovar y propiar-se la aygua calda destinada per als pobres de Jesucrist y a l'ús públich de dita universitat».⁷⁹ La Batllia General acabà intervenint un cop més, els jurats foren citats a Barcelona, i l'abril de 1568 hi comparexia Joan Llunes que, a banda de ser un dels jurats de l'any, tenia per ofici el de cirurgia. A causa d'això, el seu testimoni ofereix un gran interès. Segons ell,

«del temps que yo pratich lo art de la sirurgia en Caldes, que pot haver vint-hi-hu o vint-y-dos anys, que en dita casa y ha banys, y al dia de vuy y són, y ell, dit Joan Llunes, y ha vist banyar y stubar moltes persones, y ell, dit Joan Llunes, per rahó de son offici de sirurgia, y és entrat per a visitar alguns malalts que se heren conferits en dits banys a effecte de banyar y stubar y pendre babores, y assò moltes y diverses vegades y ha guanyats alguns ducats, y axí tostemps véu que en dits banys de dit Corrons y Jonot Destorrents, que vuy són de dit mossèn Bou, al temps que ell, dit Joan Llunes, pratichava en dits banys per rahó de la sirurgia, véu que en dits banys y havia molta gent que feyen lo exercici de banyar-se, stubar-se y baborar-se».⁸⁰

Però, ara «haurà dos ho tres anys que ningú no le y crida, y axí tampoch yo no y vaix, pus no u demanen», perquè feia un temps que no hi anava aigua, ja que «en lloch de anar la aygua als seus banys, com acostumava, va a casa mossèn Cas-

sanya», el qual «mai, des de que jo so stat jurat [ha estat jurat en cap dos o tres vegades i altres vegades jurat segon], que dit Cassanya se sia servit de l'aygua calda de Caldes sinó ara», però tan sols ho feia «a effecte de regar un ort que té y de fer bugades».⁸¹ Afirmà que feia poc hi havia vist «estar, en los banys y casa de dit mossèn Bou, los Excms. senyors virrey y virreyna qui al dia de vuy són y creu ell, testimoni, que se banyaren en los banys de dit mossèn Bou», on hi havia aigua. El seu testimoni també ens aporta nova informació sobre la disposició dels banys de l'hospital i dels banys comuns, als quals sembla que hi havia dificultats per anar-hi perquè l'aigua havia disminuït:

«lo spital de la vila de Caldes té dos banys, hu per a hòmens y altre per a dones, y dits dos banys són y stan al dia de vuy fora del spital, en un apartament dirruhít y enderrocac quis diu los banys comuns de la vila; y també en lo mateix edifici y ha dos banys, so és, de la vila de homes y de dones, y se dihuen los banys comuns de la vila, bé que dins la casa del spital se feren dos banys y una stoba ab sos babores, y encara may hi ha entrat aygua per causa de no tenir llicència del senyor Balle General...»⁸²

Pocs mesos més tard, tornà a haver-hi problemes d'aigua a Can Bou, i trameté un nou requeriment notarial als jurats, amenaçant-los d'acudir a la Batllia General pel gran perjudici econòmic que li causaven, perquè «com vosaltres molt bé sabeu, que cadeldia vénen molts estrangers ha banyar-se en dits banys, los quals donen utilitat al dit Bou quiscun dia més de vint sous». Els jurats ara contestaren tot al·legant ignorància dels fets a causa de la seva novetat al càrrec...⁸³

⁷⁹ PROCÉS 1545, ff.281-282 (12-V-1265).

⁸⁰ PROCÉS 1545, ff. 292v-193v (27-IV-1568).

⁸¹ PROCÉS 1545, ff. 294v-296v.

⁸² PROCÉS 1545, ff. 302-303.

⁸³ PROCÉS 1545, ff. 283-284 (31-VIII-1568).

Un bany mixt en una casa de banys, segons una miniatura d'un manuscrit del segle XV dels Factorum dictorumque memorabilium de Valeri Màxim (Stadti- und Bezirksbibl., Leipzig).

El procés continuà llargament i tediosament, fins que acabà essent sobresegit l'any 1571. Can Bou tindrà aigua, malgrat les dificultats, i els jurats intervindran sempre que ho creguin necessari per defensar els interessos dels «pobres de Jesucrist», és a dir, els seus propis. La presència activa de membres del clan Llunes al Consell municipal, vinculats als interessos materials de l'altra casa de banys, ajuda a explicar els llargs problemes que va haver de patir Can Destorrent/Bou. Un 'costum' que, com veurem en altres capítols, no es limità a temps tan llunyans. En qualsevol cas, una cosa s'havia aclarit del tot: l'establiment de les aigües a particulars era competència de la Batllia General, i aquesta era la instància competent per dirimir els inevitables enfrontaments.

3. Continuitats i novetats durant l'època moderna

Durant els segles moderns, els banys de Caldes, privats i comuns, continuaren essent un punt d'atracció per a forasters («estrangers»), tant si eren membres dels estaments privilegiats com si no. Durant deu o quinze dies, sempre per primavera, els Dietaris de la Generalitat continuen registrant viatges a Caldes de diversos diputats, que hi van «per sos affers». Joan Pasqual, diputat eclesiàstic, degà de la Seu d'Urgell, hi anà el maig-juny de 1538 i, novament, el maig de 1539. Pere Gravallosa, diputat militar, ho féu el maig de 1547. La fidelitat dels diputats de la Generalitat, estimularia que d'altres autoritats de Barcelona els imitessin, com ara els virreis del Principat: sabem d'una estada del lloctinent Juan Fernández-Manrique de Lara, marquès d'Aguilar de Campoo, durant l'abril de 1544. Potser la freqüència dels viatges a Caldes, féu indispensable el dictamen mèdic previ,

com observem a partir de 1630:

«Dimecres, a XXII [de maig de 1630]. En aquest die vingué en consistori de ses senyories lo magnífich Joan Castelló, doctor en medicina, lo qual, mediant jurament, féu relació a ses senyories com ell visita lo magnífich Miquel Móra, defenedor del General, lo qual dix tenir una indisposició larga, ço és, una imbecilitat de nirvis, per remey de la qual té necessitat de anar en la vila de Caldes a pèndrer los banys».

El 3 de juny Joan Castelló tornà a donar fe que el seu pacient, «pochs dies fa, era anat en los banys de Caldes de Montbuy per medicinar-se de una enfermedat y que, dos o tres dies fa, és tornat de dits banys en la present ciutat y, per avui, està en lo lit ab febra contínua, per la qual no pot servir lo dit son offici».⁸⁴ Però, aparentment, som davant d'una aflluència que sembla decaure, si la comparem amb la que els mateixos Dietaris ens han indicat per al segle XV.

Efectivament, foren temps de canvis importants, que afectaren la percepció i la pràctica del bany higiènic o preventiu i el terapèutic. És en aquesta època quan observem un procés de separació d'un i altre i, mentre el primer decau fins pràcticament desaparèixer, el segon continua mantenint la seva vigència, tot i que també s'hi percebrà la influència de l'evolució general. Els canvis esmentats cal situar-los en diversos ordres: fonamentalment, l'impacte de les malalties infeccioses i la resposta de la doctrina mèdica, el rearmament religiós i moral, el creixement del pudor, l'obsessió per la unitat religiosa i política, i la regressió en la higiene corporal. Aquests canvis afectaren sobretot la pràctica del bany en comú, tot i que el que es practicava privadament —és probable que més en unes zones que en altres— també va decaure.

Amb la recrudescència de la pesta, des del segle

XV, els banys, en particular els d'estuba, amb el vapor, començaren a ser vistos com a llocs de contagi, i durant les epidèmies sovint se n'ordenava el tancament. Els metges es van anar inclinant per veure ara un perill en els banys freqüents, sobretot si eren calents, perquè relaxaven els cossos, disminuint la seva resistència, i estimulaven la porositat de la pell. Tot plegat facilitava que hom fos més sensible a l'aire malsà i, per tant, a la malaltia epidèmica. Si tots els llocs de reunió començaren a ser vistos com un perill, els que a més oferien banys de vapor foren denunciats amb una major insistència. A partir de finals del segle XV un altre gènere de malalties infeccioses multiplicà el perill dels banys comuns, sovint llocs de contacte sexual i fins i tot de prostitució: es tracta de les malalties venèries i, molt en particular, de la sífilis, dita 'mal francès' o 'mal de sement'. En aquest context, el metge italià de la primera meitat del segle XVI Girolamo Fracastoro exposà per primera vegada la teoria del contagi per gèrmens vius («sements»), que aviat assolí una gran difusió.⁸⁵

Però els canvis en la doctrina mèdica tenien també un altre context. En efecte, les condemnes religioses i morals contra els banys comuns com a llocs de perdició trobaren ara el terreny més adobat. La Reforma protestant i la consegüent Contrareforma catòlica tingueren importants conseqüències en les concepcions morals dels europeus. Tant als països esdevinguts protestants com als que restaren catòlics, la depuració de les actituds públiques fou un objectiu important de teòlegs i moralistes que aviat transcendí l'àmbit

⁸⁴ *Dietaris* (1994-), I, pp. 454-55 i 458-59; II, pp. 18 i 26-27; i V, pp. 330 i 332.

⁸⁵ Una bona exposició de l'actitud dels metges enfront del binomi malaltia-bany a LATY (1996), pp. 50-52 i 62-66. Per a la pesta, vegeu CARRERAS (1976), pp. 104 i 61. Per a la sífilis, vegeu ARRIZABALAGA-HENDERSON-FRENCH (1997), p. 36; amb tot, l'al·lusió al bany en aquest important treball és excessivament marginal.

merament religiós. Metges i moralistes, esdevinguts aliats, empengueren una lluita comuna contra el bany públic que, en algunes zones, trobà encara d'altres poderosos puntals. Els primers temps moderns van veure un creixement del pudor en l'exhibició del cos nu, que en molts llocs es prohibí, fins i tot als rius. Però, sobretot, el bany, en la mesura en què estava arrelat, amb un caràcter més o menys ritual, en els costums de determinades minories (jueus i, sobretot, moriscos), esdevingué un element més i més identificador. En uns temps en què la unitat política i la religiosa caminaven juntes, i en què la dissidència religiosa equivalia a dissidència política, el bany públic, però també el privat, esdevingueren sospitosos. Així, quan no es vegi cap altre camí que l'eliminació de la minoria, la pràctica del bany trobarà un altre poderós enemic: la política de la monarquia i els seu instrument, la Inquisició. La forta presència d'aquestes minories al sud de la Península Ibèrica féu que aquesta zona visqués aquest procés amb una especial virulència, però tots aquests factors (mèdics, religiosos, morals i polítics) actuaren arreu d'Occident. Per altra banda, la conjugació d'aquests factors, unit a la desaparició de la lepra, portà a

una autèntica regressió en la higiene personal, tant del cos com de la roba, visible en tots els estrats socials, alhora que els més elevats començaren a fer un ús cada vegada més intens de cosmètics, perfums i perruques.⁸⁶

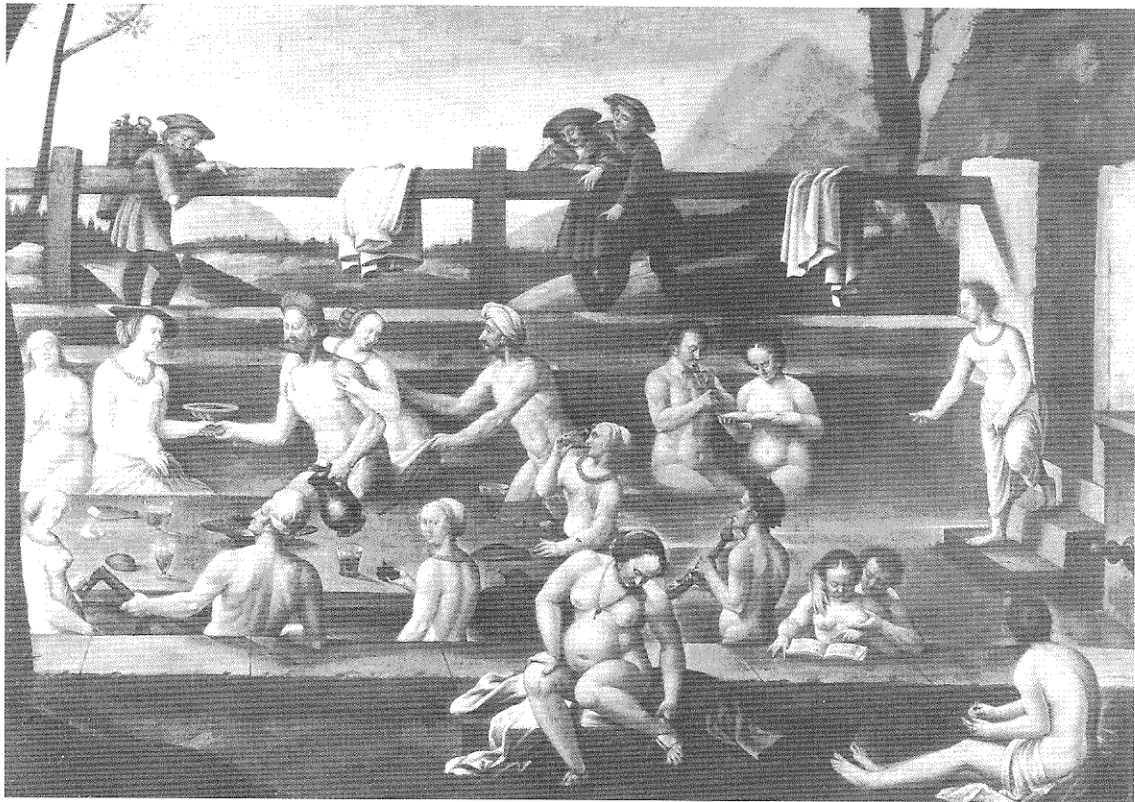
Tot això portà al descrèdit dels banys públics, i a mesura que avançava el segle XVI experimentaren una gran davallada. En alguns llocs on els banys eren mixtos se separaren llavors els sexes, però no fou ni freqüent ni efectiu, i sabem que per contra, durant aquesta època, la prostitució hi va créixer considerablement. La clausura d'aquestes institucions, que experimentaren una disminució important en l'afluència de banyistes, aviat començà a ser vista com l'única solució. Una part del personal que assistia els banys («banyadors») procurà passar l'examen de barber-cirurgià, per assegurar-se una altra ocupació. Se'n tancaren molts però, en diferenciar-se entre bany higiènic o preventiu i bany terapèutic, els banys termals comuns van perviure durant més temps. L'interès pel bany termal es mantingué, també entre els metges: el recull més important del gènere mèdic *De balneis* fou publicat el 1553.⁸⁷ Tanmateix, els banys comuns, per molt que fossin termals, tenien els dies comptats, i no es recuperarien fins a la segona meitat del segle XVIII, mercès a les idees higienistes, però en un nou espai: els rius, això sí, amb tanques i una rigorosa separació de sexes -i malgrat tot, a finals d'aquell segle, la meitat de la població no es banyava mai.⁸⁸

Quant als banys comuns estrictament termals, si a molts llocs d'Andalusia foren tancats poc després de mitjan segle XVI, a Caldes de Montbui els veiem perviure encara cent anys més. Ja hem dit que no sabem si la separació de sexes en diferents piscines (que, tot i amb això, ocupaven un mateix espai obert) fou obra d'aquesta època o

⁸⁶ La millor exposició que en coneixem és la que es fa a RUIZ (1992) i (1993). Cal tenir en compte, però, que aquest important estudi es basa exclusivament en textos mèdics i literaris, i que reflecteix un panorama més propi de la Castella meridional que de la Corona d'Aragó, amb l'única possible excepció del País Valencià per la presència morisca. D'altra banda, la referència que s'hi fa a l'impacte de les malalties venèries sembla excessivament marginal. Vegeu també LATY (1996), p. 50 i ss.; i, més en general, VIGARELLO (1985).

⁸⁷ *De balneis: Omnia quae extant apud Graecos, Latinos, et Arabas, scriptores*, Venècia, a. Iuntas, 1553. Per al manteniment de l'interès pels coneixements termals durant l'època moderna, vegeu PORTER (1990), PÉREZ (1997) i GUTIÉRREZ (1999), entre d'altres.

⁸⁸ LATY (1996), pp. 70-100. Per a la Península Ibèrica, vegeu RUIZ (1992) i (1993).

*Banyes comuns i mixtos de Loèche (Alps francesos), segons una pintura de Hans Boch el Vell de finals del segle XVI
(Basilea, Öffentliche Kunstsammlung).*

venia de temps enrere. Fos com fos, els banys comuns de Caldes no es tancaren fins cap a 1650 i constituïrien, per tant, uns dels que més van subsistir. Les piscines més exteriors foren soterrades i així la plaça resultà ampliada i coberta amb un enllosat de pedra.⁸⁹ En tenim un testimoni primerenc en Pere de Marca, eclesiàstic i erudit occità que recorregué el Principat durant la guerra dels Segadors (1640-1652) per recollir materials que servissin als interessos expansionistes dels reis de França, no publicats fins 1688. En parlar de la plaça, afirma:

‘Aquí hi havia antigament un bany públic, on es baixava per uns esgraons de pedra que encara existien al començ d’aquest segle, i després foren destruïts, perquè s’acabà l’ús d’aquestes termes, per haver-se descobert que les seves aigües perjudicaven més que no pas ajudaven, degut al contagi dels qui patien una nova malaltia. Llavors el seu paviment fou cobert amb un enrajolat definitiu de pedra, a fi que servís de passeig durant l’hivern i també per eixugar les llanes esteses al damunt per al teixit de robes...’⁹⁰

Marca ens indica el detonant immediat de la decisió de tancar els banys comuns: la por al contagi d’una ‘nova malaltia’ («*Nova Lue*»). S’ha suposat que aquest passatge feia referència a una passa de pesta, però aquesta malaltia difícilment podia considerar-se ‘nova’. Sembla més lògic pensar en la sífilis.⁹¹

Malgrat això, l’ús terapèutic de l’aigua termal continuà tenint una llarga vigència, però adaptada als nous temps. Els qui requerien cures termals s’adreçaren a les cases de banys privades, on s’oferia intimitat i comoditats als qui s’ho podien permetre, o bé a l’hospital de pobres, que mai no tancà, i continuà utilitzant les piscines comunes que tenia a les antigues termes romanes. Hem vist el testimoni del cirurgià Joan Llunes el 1568,

segons el qual a l’edifici de l’hospital, tot i que s’hi havien construït «dos banys y una stoba ab sos babores», encara llavors no s’utilitzaven perquè «may hi ha entrat aygua». Els malalts, doncs, per banyar-se, havien de sortir a l’exterior fins a les piscines antigues que tenien reservades als «banys vells». Hom fou conscient d’aquest problema i aviat es proposà de solucionar-lo. El 1574 es decidí que als «banys nous de l’hospital»⁹² hi havia d’entrar aigua «atès [que] és gran detriment de dits malalts eixint dels banys vells tornar en lo dit hospital». Però el 1578 encara no s’havia dut a terme, perquè hi havia el perill més urgent que, amb l’amenaça de ruïna d’una volta dels «banys vells», el vapor malmetés el rellotge de la vila, i els jurats acordaren construir-la després de deliberar que:

«com se aya de posar l’aygua en los banys del present hospital per a servey dels pobres, y falta a fer un tros de volta, la qual ve a caura, de desota lo rellotge de les hores de la present vila, si-s dexava de fer

⁸⁹ MOREU-REY (1962), p. 34, afirma sense proves que durant la segona meitat del segle XVI ja devien quedar abandonats. A *Tortuga* (1984), p. 11, es dóna la data exacta de 1650, sense justificar-la. En un tractat sobre les aigües termals de Caldes publicat per propietaris de cases de banys calderins l’any 1790 del qual parlarem més endavant, s’afirma, en parlar d’algunes de les làpides romanes amb inscripcions, que eren «alrededor de un baño que estaba en medio de la plaza de dicha villa, que se sacaron de allí quando en 1650 se descompuso aquel baño y se empedró la plaza con piedras labradas, como está al presente»; vegeu BROQUETAS (1790), pp. 4-5.

⁹⁰ «*Hic erat olim balineum publicum, ad quod descensio erat per gradus lapideos qui etiamnum supererant initio istius seculi; destructi autem tum fuerunt, quia desiderat usus istarum termarum, comperto eas magis nocere quam juvare ob contagium eorum qui nova lue laborabant. Tum vero area strata est perpetuo lapide quadrato, ut ambulationibus per hiemem et siccandis lanis in pavimento expansis ad pannorum texturam inserviat...*» MARCA (1688), col. 167 [= llib. II, cap. XVI, núm. III]. Reproduïm la traducció catalana d’ICART (1965), p. 203.

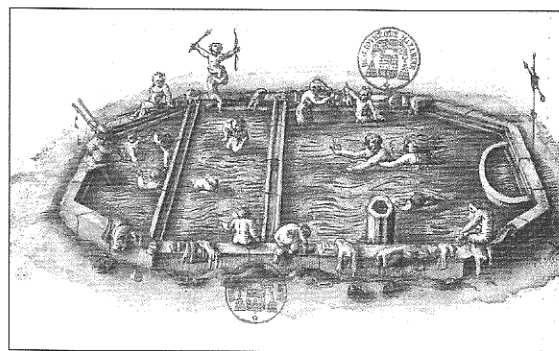
⁹¹ L’atribució a una pesta esdevinguda l’any 1650 a *Tortuga* (1984), p. 11. MOREU-REY (1962), a la cronologia final, documenta pesta a Caldes els anys 1648 i 1665, però no el 1650.

⁹² MOREU-REY (1962), pp. 34 i 123.

seria molt gran dany del dit reloga per causa del fum qui pugaria per lo relloga amunt, y que per tant seria necessari fer dita volta...»⁹³

No sabem quan es trigà encara a portar l'aigua a l'edifici de l'hospital. El 1586 es pagà «a En Jordà, mestre d'obres, per fandir los banys» de l'hospital, i pels anys 1657-1658 encara s'anotaren pagaments a diversos mestres d'obres «per adobar la aygua dels banys», juntament amb els comptes de medicaments, ventoses, llançols, candeles, aliments i altres coses necessàries per a l'hospital.⁹⁴ L'hospital es mantingué actiu, tal com es pot resseguir en la documentació municipal conservada, que dóna a bastament testimoni de l'interès que, com a cosa pròpia, hi sentia el Consell, el qual, en alguna ocasió, se serví del seu edifici per a les reunions consistorials.⁹⁵

El jesuïta reusenc Pere Gil i Estalella ens ofereix un testimoni contemporani del funcionament de l'hospital de Caldes en la seva descripció geogràfica i historiconatural del Principat acabada el 1600. Segons ell, «en lo hospital... y ha molts y differentes aposentos per banyar-se ab aygua calenta (una més y altra manco calenta); també y ha aposentos per a donar estubas y banys sechs sens aygua» —sembla, doncs, que en aquella data ja s'hi havia fet arribar l'aigua. Els banys s'hi «donan tot lo any, però en particular en la primavera, per abril y maig, y en lo autumn, per setembre y octubre».⁹⁶ A mitjan segle XVIII esclatà un altre problema a l'hospital, aquest cop relacionat amb l'assistència mèdica que s'hi oferia. Era costum que els metges, cirurgians i apotecaris de Caldes s'hi repartissin l'exercici professional, un cada any. Els abusos que aquesta pràctica comportava, «ya por la incapacidad de algunos médicos y cirujanos y ya por la mala calidad de las medicinas que algunos boticarios suminis-

Banys comuns a Nérís (centre de França), segons un dibuix de la Générale description du país et du duché de Bourbonnais, de Nicolas de Nicolay, manuscrit datat a Moulins l'any 1569 (Paris, Bibl. Mazarine).

traban», van fer decidir l'administrador de l'hospital d'abandonar el sistema tradicional i que en endavant els escollits «fuessen de los más acreditados en sus respectivas facultades». Els metges, cirurgians i apotecaris afectats apel·laren a la Reial Audiència, però aquesta, en un dictamen

⁹³ AMCMO, unitat d'instal·lació 1, Llibres del Consell, llibre de 1576-1586, ff. 38v-39 (IV-1578)

⁹⁴ AMCMO, capsa 119, llibre de comptes de 1586; i *ibid.*, capsa 121, llibre de comptes de 1645-1668.

⁹⁵ Segons MOREU-REY (1962), p. 123, l'any 1714.

⁹⁶ IGLÉSIES (1949), p. 189. Pel seu interès, reproduïm el fragment referent a Caldes a l'Apèndix I,12.

donat pel desembre de 1749, acabà avalant el canvi.⁹⁷

Els grups socials benestants s'adreçaven, com sempre, a les cases de banys privades. En aquests llocs trobaren les condicions que els nous costums exigien. Però això mateix fou causa del seu auge, i d'un cert eixamplament de la base social de la seva clientela, sobretot a partir de la clausura dels banys comuns. En la segona meitat del segle XVI hem vist que, aparentment, només hi havia dues cases de banys a Caldes: Can Bou, després Can Rius, i Ca N'Arboç, hereva de Can Llunes, i que no sabem quina continuïtat va tenir després del segle XVI (Can Broquetas?). En acabar el període que estudiem en aquest capítol eren cinc les cases de banys obertes al públic.⁹⁸

A la mort de Joan Bou, la seva vídua, Isabel de Marimon, tornà a casar-se amb Joan Rius, que, com el primer marit, era un mercader de Barcelona. La casa de banys fou explotada des de llavors per la família Rius, fins que la darrera descendent de la nissaga, M. Teresa de Rius, es casà amb Marià de Sans l'any 1771, però aquest fet no impedí que la casa es continués coneixent com Can Rius, de tan trist present, malgrat la magnificència de l'edifici actual i de la seva història.⁹⁹

⁹⁷ ACA, Reial Audiència, vol. 468, ff. 468v-469v (23-XII-1749), transcrit a l'Apèndix I, 13. No sabem si el procés sobre l'hospital de Caldes d'*ibid.*, RP, Batllia General de Catalunya, Processos moderns, llig. 1721 N. 2 Ee, feia referència o no al mateix afer no es conserva.

⁹⁸ Una breu repassada històrica de les cases de banys de Caldes de Montbui la trobarem a MOREU-REY (1962) i, basades en aquesta, a *Tortuga* (1984) i SÁNCHEZ (1992). Totes elles pateixen d'un feble recolzament documental.

⁹⁹ MOREU-REY (1962), p. 189; *Tortuga* (1984), pp. 15-16; SÁNCHEZ (1992), p. 178.

¹⁰⁰ BOIXAREU (1973), p. 270.

¹⁰¹ MOREU-REY (1962), p. 113; *Tortuga* (1984), p. 16; SÁNCHEZ (1992), p. 180.

¹⁰² MOREU-REY (1962), pp. 217 i 195-96; *Tortuga* (1984), pp. 16-17; SÁNCHEZ (1992), p. 179.

Francisco de Zamora, essent funcionari de l'Audiència de Catalunya, viatjà per tot el Principat i anotà les seves observacions en un diari (1785-1790), probablement amb la finalitat d'informar el govern sobre la situació econòmica del país. En el viatge efectuat l'any 1789 visità Caldes i, entre d'altres coses que coneixerem tot seguit, deixà escrit que «los baños que hay en casa Rius son en mi concepto los mejores del pueblo, por la capacidad y alegría de la casa y la comodidad de ellos. Hay baños para los brazos, y cuartos para tomarlos secos».¹⁰⁰

Sembla que no s'obriren noves cases de banys fins al darrer terç del segle XVII. Can Guerau ('Garau' o 'Grau'), a la cantonada de la plaça amb el Torrent del Salze, era propietat d'un Salvador Guerau, que era metge, l'any 1674, però no sabem quan s'obrí com a casa de banys. L'any 1732 posseïa la casa «amb banys» el seu fill, Josep Guerau, doctor en medicina. Aquesta casa és l'única que té el naixement de l'aigua sota mateix de l'edifici, cosa que fa necessària l'existència d'obertures de ventilació a la base per evitar un possible esfondrament. L'any 1800 s'hi construí una nova galeria de banys, amb 18 cabines individuals, totes elles amb sòcols de rajola artesanal actualment en bon estat de conservació.¹⁰¹

Els propietaris de Can Solà, a la plaça de l'Àngel (actual Hotel Vila de Caldes), compraren els drets d'ús de l'aigua l'any 1680. Un segle més tard, entre els anys 1797-1801, els beneficis acumulats permeteren una important ampliació, amb l'arrendament de la casa de banys de Can Sagrera (després hospital militar) per un període de cinc anys i un preu de 10.000 lliures.¹⁰²

Can Broquetas, a la part alta de la plaça, tot i que compta amb un bany romà al seu soterrani, hom suposa que no començà a funcionar com a

casa de banys fins l'any 1750. Un negoci florent, en bona part degut a la seva situació privilegiada, permeteren que l'edifici fos reconstruït del tot el 1770, que s'hi obrís un oratori particular el 1799, i encara d'altres ampliacions. Els Broquetas eren metges i apotecaris a finals del segle XVIII i llavors, com veurem més endavant, dos dels membres de la família foren autors del primer tractat sobre les aigües termals de Caldes.¹⁰³

L'última de les cases de banys obertes abans de 1800 és Can Llobet, al carrer de Barcelona (actual Termes Victòria), que ja funcionava com a tal el 1784, quan era propietat de la família del físic, geòleg i historiador calderí Josep Antoni Llobet i Vall-llosera (1799-1861),¹⁰⁴ la biografia del qual s'exposa en un altre capítol d'aquesta obra.

En aquestes cases les pràctiques no devien ser gaire diferents de les que coneixem d'altres llocs: la cura hi solia durar unes tres setmanes, en alguns casos amb banys quotidians, amb immersions repetides, i amb una dieta adequada; en d'altres casos, els malalts es banyaven dos o tres cops per dia, sense menjar, i els banys s'acompanyaven d'aposisicions de ventoses, escarificacions, sagnies o massatges.¹⁰⁵ Tot seguit en veurem un testimoni directe referit a Caldes de Montbui, de finals del període que ens ocupa.

Arribats al segle XVIII, tenim més notícies generals, a causa, per una banda, de la moda dels dietaris de viatge, farcits d'observacions crítiques, i per l'altra, de les descripcions igualment crítiques de les riqueses del país efectuades pels fisiòcrates il·lustrats. Hem esmentat ja el cas de Francisco de Zamora, sobre el qual tornarem tot seguit. Però abans cal citar d'altres testimonis. Cal dir que fa estrany que el «geògrafo del rey» Josep Aparici i Mercader (1731), essent fill de Caldes, no destaqués més que l'agricultura i la draperia entre les riqueses de la localitat, sense dir ni una

paraula sobre les aigües termals, a les diverses redaccions de la descripció geogràfica que havia d'acompanyar el seu cèlebre mapa del Principat (*Nueva descripción geográfica del Principado de Cataluña*) publicat el 1720 i el 1769.¹⁰⁶ En canvi, l'anònim autor del text intítulat *Singularidades de la historia natural del Principado de Cataluña* (1737), en parlar de les aigües termals, destaca «en primer lugar las de Caldes de Montbuy, villa de cinco horas de Barcelona; éstas son tan calientes que se puede dezir hirvientes, pues no se sufren que no se templen primero». No deixa de remarcar la renovada fe en les aigües termals, que «por lo regular no sirven para uso interno, sí sólo para baños. Son admirables para obstrucciones de nervios, contracciones de músculos, dolores reumáticos, etc.» Emfasitza en tot moment la medicalització de les aigües, i quant a les minerals, afirma que fins llavors tan sols s'havien analitzat les d'Esparreguera (1718).¹⁰⁷

Molt més important que aquests és, sens dubte, el testimoni que ens ofereix el discurs fabricat per la Junta de Comerç de Barcelona l'any 1780, una anàlisi historicoeconòmica general de la riquesa natural i de la producció del conjunt del Principat en la redacció de la qual molt

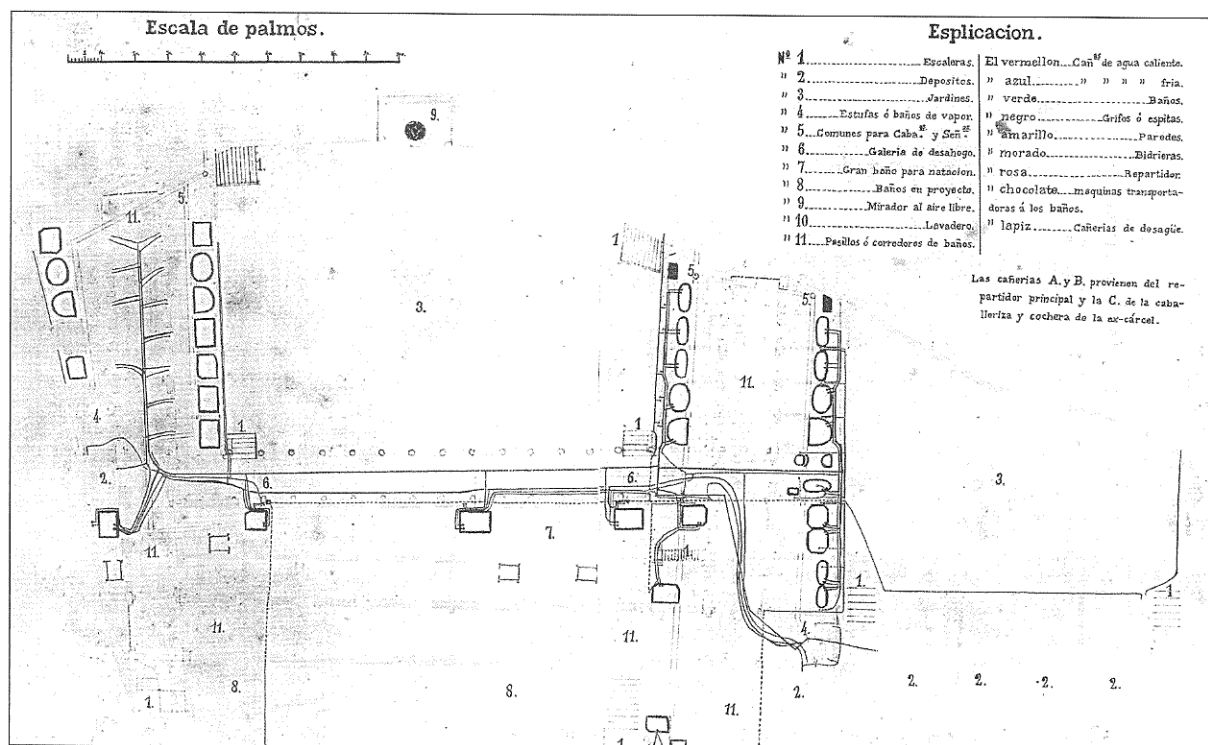
¹⁰³ MOREU-REY (1962), pp. 45-46; *Tortuga* (1984), p. 18; SÁNCHEZ (1992), p. 175.

¹⁰⁴ MOREU-REY (1962), p. 129; *Tortuga* (1984), pp. 17-18; SÁNCHEZ (1992), p. 181. Al tractat esmentat s'afirma que a Caldes hi havia sis cases de banys, segurament comptant Can Sagrera; vegeu BROQUETAS (1790), p. 22.

¹⁰⁵ LATY (1996), pp. 66-69, en dóna exemples francesos.

¹⁰⁶ La primera redacció fou acabada el 1708, mentre que la segona data de vers 1714-1715, però ambdues quedaren inèdites. Aquesta darrera ha estat publicada per LLOBET (1946).

¹⁰⁷ IGLÉSIES (1963), pp. 24-25.

Plànol del balneari de Can Rius anterior a la reforma de mitjan segle XIX (Caldes de Montbui, arxiu de l'antic balneari Rius).

probablement tingué un paper destacat l'eclesiàstic i erudit il·lustrat Jaume Caresmar. Aquest *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del Principado de Cataluña* té un apartat relativament extens referit a les aigües i els banys de Caldes de Montbui.¹⁰⁸ Després de fer una encesa lloança de les virtuts de les seves aigües (parla de «portentosos efectos más milagrosos que naturales»), conegudes a tota Espanya, i encara a França, Alemanya, Anglaterra i altres països, ens informa de la gran quantitat de gent que atreuen «desde las provincias mas remotas» i les qualifica de «muy frecuentadas».¹⁰⁹ L'origen geològic de l'aigua termal, la seva composició mineral («incluyen hierro, azufre y vitriolo»), les dolències per a les quals és indicada, en particular per als soldats, l'aspecte de «miseria» de la vila, de la qual participava l'hospital, i la «codicia» i els «excesos» dels propietaris de les cinc cases de banys que hi havia a la vila aleshores, reservades als grups socials més potents que hi fan «sacrificio de sus caudales», són avaluats críticament des del punt de vista d'un il·lustrat, alhora utilitari i humanista. L'anàlisi de l'hospital és especialment interessant. Gairebé no té mitjans per mantenir-se. Tan sols té dos banys, que són comuns hi «entran los soldados de diez en diez y de doce en doce en cada uno» i situats més enllà d'un gran pati. Aquí aprofita per recordar que, segons la doctrina mèdica vigent, resulta molt perjudicial que «muchos cuerpos entren juntos en un mismo baño, por la diversidad de malos temperamentos que lleva cada uno», i això explica que hi hagin de tornar, amb la despesa suplementària que això suposa per als «pobres soldados». A banda de la preocupació per la convalescència dels soldats, hi denuncia com homes i dones sense recursos estan «tirados por tierra en este hospital».

Fora de la situació de l'hospital, l'altra gran

crítica que l'informe efectua fa referència a l'abisme social que separa aquests grups esmentats dels que es poden permetre allotjar-se a les cinc cases de banys privades que hi ha a la vila. Les «innumerables gentes» que «concurren en las dos primaveras» a Caldes són poc menys que estafades pels propietaris, segons els autors del Discurs, «porque los ricos gastan con exceso, los que no lo son tanto se empeñan y venden lo que tienen, y los pobres, por falta de estos recursos, o no se curan o mueren miserablemente». No deixa de qualificar aquest estat de coses de «muy lastimoso». Però la fustigació dels propietaris de les cases de banys no acaba aquí. Afirmar que s'aprofiten de la situació quasi monopolística per imposar «excesivos precios» que afecten particularment als menys «poderosos» que, per la manca d'uns banys assequibles, es veuen forçats a acudir als seus establiments. No s'està de qualificar-los de cobdiciosos i fins i tot d'«avaros inhumanos». L'informe acaba demanant que el rei construeixi «baños inmediatos al hospital» per allotjar-hi els soldats i els pobres que ho necessitin (això sí, amb compartiments separats), que s'hauria de mantenir amb les contribucions dels propietaris dels banys. Unes peticions que pel que fa als soldats, temps a venir, donarien lloc a la fundació de l'hospital militar, justament sobre una antiga casa de banys.

¹⁰⁸ LLUCH (1997), pp. 220-23, que pel seu detall l'hem reproduït a l'Apèndix I, 15. El seu títol complet és *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria con inclusión de la consistencia y estado en que se halla cada partido o veguerio de los que componen el Principado de Cataluña, dirigido uno y otro a que, por el infatigable celo y bien acreditada sabiduría y amor patriótico de la Real Junta Particular de Comercio de Barcelona, se pueda proceder al reparo de lo que han destruido la ignorancia y la injuria de los tiempos y a promover y perfeccionar los establecimientos que actualmente existen*.

¹⁰⁹ Ho repeteix a *ibid.*, p. 166, on enllaça aquesta gran aflluència amb la que hi suposa durant l'època romana, abans d'esmentar les làpides amb inscripcions que allí s'hi trobaren.

Francisco de Zamora, com hem dit, descriu Caldes de Montbui de resultes de la seva estada l'any 1789.¹¹⁰ La seva descripció sovint és detallista: «advertimos que generalmente tienen muy malas dentaduras todas las gentes de este pueblo», però, a diferència del que havia fet Pere Gil el 1600, no ho vincula amb l'aigua; «Caldas tiene 350 casas y el principal oficio es el de alpargateros»; l'enllosat de la plaça, sobre les conduccions calentes, s'utilitza per estendre-hi la llana els cardadors i per passejar-hi durant l'hivern; etc. Després d'algunes consideracions sobre els diferents usos que es donen a l'aigua calenta a la mateixa plaça, explica la visita a la presó, que llavors ocupava una part de les termes romanes, on encara hi va veure «restos de las pilas». Advoca per restaurar l'edifici i tornar-li l'ús originari, tot pretenent ser «el primero que le ha descubierto». També descriu com visità d'altres llocs amb restes de banys antics: la capella de Santa Susanna, prop de la muralla, on s'havia trobat un bany romà sota l'altar; la casa forta de Rupit, fora del poble, al camí de Barcelona, on hi havia hagut «un excelente baño, que se halla abandonado»; o la casa de Salvador Broquetas, apotecari («boticario»), on també hi havia un bany amb inscripcions romanes. Sobre l'hospital: «Fuimos a ver el hospital, que es miserable edificio y en el cual hay baños de vapor. Me pareció muy fuerte. Tiene 350 libras de renta, y en el mismo hospital está la Casa de

Villa». El camí, prou planer, que duu a l'ermita de la M. de D. del Remei és «el que más usan los bañantes».

Zamora s'entrevistà amb Salvador Broquetas, propietari d'una de les cases de banys, i aquest l'informà que «quiere escribir una disertación sobre estas aguas» de Caldes, i li va fer saber que, «por sus observaciones, está persuadido que de esta montaña [la de l'ermita del Salvador, a la falda de la qual hi ha la vila] y otra inmediata a ella salen el agua caliente y la fría, inclinándose que ésta sea la de la izquierda porque en el barranco que pasa por el Remedio nace otra fuente igualmente fresca».

Salvador Broquetas va dur a terme els seus propòsits, i l'any següent, 1790, publicà, en col·laboració amb el seu germà Joan, que era metge (amb el grau de doctor) i també prevere, la primera monografia sobre les aigües termals de Caldes amb el títol *Luz de la verdad y extinción de preocupaciones: tratado de las aguas thermales de la villa de Caldes de Monbuy del Principado de Cataluña, sus propiedades y precauciones que deben observarse, para el logro de la salud en varias enfermedades...*¹¹¹ A Catalunya tan sols és anterior la *Relació de la aigua de Caldes d'Estrach*, del doctor Francesc Vieta (1738). Però el llibre dels germans Broquetas tampoc no és la primera obra d'hidrologia que fa referència a Caldes de Montbui.

Efectivament, per trobar la primera descripció moderna de les aigües termals de Caldes hem d'acudir a l'obra de Pedro Gómez de Bedoya y Paredes, doctor en medicina i metge del capítol de la catedral de Santiago de Compostel·la a mitjan segle XVIII. La seva *Historia universal de las fuentes minerales de España*, de la qual tan sols se'n publicaren dos volums els anys 1764 i 1765, recull en forma de diccionari fins a dues-cents quinze deus minerals i

¹¹⁰ BOIXAREU (1973), pp. 269-73 (*Novena salida: Viaje a San Miguel del Fay*, dies 21-23 de febrer de 1789)

¹¹¹ BROQUETAS (1790). Hom pot veure'n un exemplar a la Biblioteca de Catalunya, entre d'altres. L'edició facsímil de 1984 malauradament no inclou cap estudi introductori de caràcter historicomèdic, tal com hauria estat desitjable. S'acompanya tan sols d'unes Consideraciones generales de interés terapéutico acerca de las aguas minero-medicinales de Caldes de Montbui (Barcelona), del Dr. M. Armijo Valenzuela (pp. 59-64), i d'una taula que reproduïx l'anàlisi efectuada pel laboratori del Dr. Oliver-Rodés l'any 1976 (p. 65), tot des de la perspectiva de la medicina actual.

termals, entre les quals les de Caldes de Montbui. Mercès als seus contactes oficials —també era metge de la cort—, des de 1750 envià cartes als apotecaris i els metges de «casi todas» les ciutats i poblacions de l'Estat als quals sol·licitava una descripció historiconatural de cada lloc, i també

«si tenía el pueblo en su jurisdicción alguna fuente medicinal, el sitio que ocupaba, quien la descubrió, sus virtudes, las cautelas con que debía usarse, si se tomaba en bebida o en baño, qué males curaba, los autores que de ella huviesen escrito, y las observaciones propias y ajenas que de su uso hubiesen resultado; que se me remitiesse un cántaro de agua de ella y que, a más de esto, hiciese cada uno la análisis y en una carta me embiasse el residuo seco...»

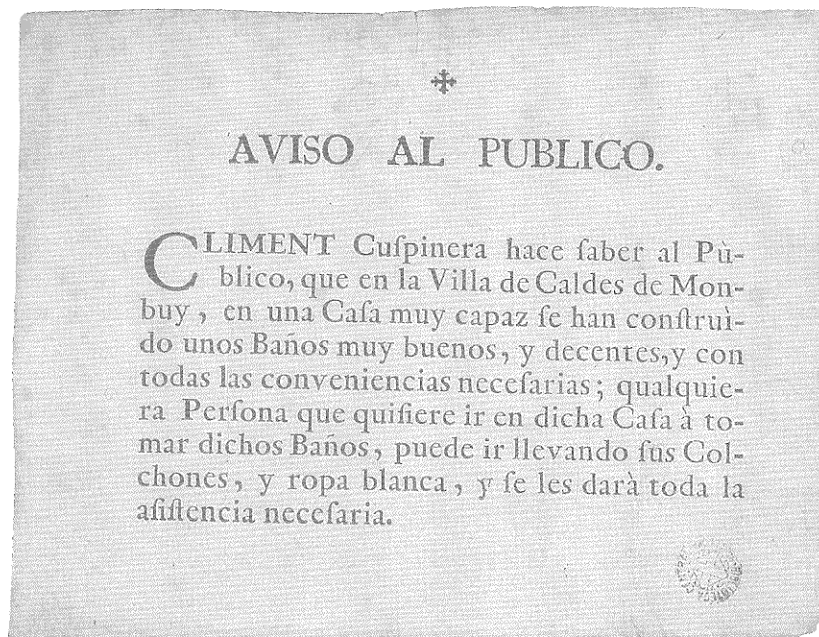
Malgrat que l'obra restés finalment inacabada, un pla tan sistemàtic, propi d'un home il·lustrat, van fer d'ella una autèntica fita en la història de la hidrologia mèdica. Després d'una completa descripció historiconatural de cada lloc, es descriuen les propietats físiques de les aigües de forma prou detallada, tot fent ús d'una nomenclatura química més moderna i proporcionant unes anàlisis segons el mètode de Hoffmann més completes que les que havien aparegut en les obres anteriors a la seva. Però, a més de tot això, la descripció sistemàtica de les deus s'emmarca en una actualitzada història de les aplicacions de l'aigua en medicina, fruit de la seva formació mèdica. Ho podem comprovar ben clarament en el capítol dedicat a Caldes, que reproduïm a l'Apèndix I, núm. 14.¹¹²

L'obra dels germans Broquetas, molt ben

Pràctica de l'escarificació en el bany, segons el Kalendar imprès a Augsberg l'any 1481.

¹¹² GÓMEZ DE BEDOYA (1764-1765), vol. 2, pp. 50-51 («Caldas de Monbull»). El text reproduït correspon al pròleg del vol. 1, citat per FOLCH -SANTAMARÍA (1983), p. 140. Una anàlisi general de l'obra a *ibid.*, pp. 139-43 i 201-04.

Anunci publicat per Climent Cuspinera, probablement a finals del segle XVIII (BC, Fons Gràfic).

estructurada, consta d'una breu presentació i de dotze capítols, en els quals hom pot distingir dues parts: una primera, dedicada a les definicions generals (cap. 1-4), i una segona, centrada en les virtuts mèdiques de l'aigua termal de Caldes (cap. 5-12). En la presentació preliminar es defensa la utilitat d'un tractat com aquest, llargament esperat, sobretot per la professió i l'experiència adquirida pels seus autors:

«Hace mucho tiempo que se ha deseado que alguna pluma hábil diese al público un tratado puntual y exacto de las aguas thermales con que, próvida, la naturaleza enriqueció a esta villa de Caldes de Monbuy. A nosotros, que cada día vemos sus admirables efectos, nos ha tocado, por consiguiente, más de cerca este deseo, admirando al mismo tiempo que, en vista de la extensión que ha adquirido la celebridad de su fama, nadie hasta ahora se haya dedicado de propósito a tratar de ellas...»¹¹³

El primer capítol, de caràcter introductori, està dedicat a exposar la utilitat de les aigües ter-

mals, reconeguda des de l'Antiguitat, per al qual propòsit recorren a diverses cites erudites d'autors clàssics i moderns.¹¹⁴ El segon capítol se centra ja en les aigües de Caldes, que són presentades de forma general, i igualment som informats molt ràpidament de la seva història i de la seva requesta a finals del segle XVIII, quan «concurren a esta villa muchas gentes de todas clases para tomar baños, no sólo de varias partes de España y sus Islas, sino también de otros reynos, pero los más de este Principado de Cataluña; y asimismo oficiales y soldados de varios regimientos».¹¹⁵ A continuació, el tercer capítol fa referència a la composició de l'aigua termal de Caldes, i s'exposen els resultats de l'anàlisi efectuada pels autors, una

¹¹³ BROQUETAS (1790), *Prevención al lector*, fora de paginació.

¹¹⁴ BROQUETAS (1790), cap. 1 (*De la agua mineral y su virtud*), pp. 1-3. Actualitzem l'accentuació i puntuació de tots els fragments que en reproduïm tot seguit.

¹¹⁵ BROQUETAS (1790), cap. 2 (*De las aguas thermales de la villa de Caldes de Monbuy, su calor, y otras singulares circunstancias*), pp. 3-7.

anàlisi que potser hem de relacionar amb la realitzada a instància de Gómez de Bedoya a partir de 1750.¹¹⁶ Amb el capítol quart, dedicat a l'origen geològic de l'extraordinària temperatura de les aigües de Caldes («el calor tan intenso de dicha agua thermal... ha causado mucha admiración»), s'acaba la primera part.¹¹⁷

La segona part s'inicia amb un capítol (cinquè de la sèrie) en què es fa una breu però encesa i detallada defensa de l'ús intern de l'aigua termal de Caldes, sovint discutit, amb el qual, segons els autors, sobretot si és combinat amb banys de la mateixa aigua, «se experimentan portentosos efectos».¹¹⁸ El capítol sisè, més llarg, es dedica ja a l'ús extern de l'aigua, del qual se'n fa una presentació general («consiste en baños, estufas, chorro y lodo»), amb tot de cites erudites d'autors clàssics, fonamentalment mèdics. A continuació, s'exposen les virtuts generals de l'aigua termal de Caldes, il·lustrades amb alguns casos clínics (de pagesos, comerciants, gent de Barcelona, i un prevere), i es defensa el valor de l'experiència acumulada pels metges de la vila enfront dels coneixements llibrescs que puguin tenir els forasters —i aquí ens sembla veure un ressò de l'enfrontament esdevingut poc abans a l'hospital:

«Aunque en esta villa, por el extravío total de papeles por razón de los contratiempos, no se hallan escritas por los médicos antiguos exactas noticias de las aguas thermales, baños y estufas de ella con sus experiencias, tanto por sus virtudes internas como por sus efectos, ni se sabe haya havido alguna enseñanza o estudios sobre las experiencias de los descubrimientos de las virtudes de dicha agua, de las dificultades que ocurren en aplicar el baño y estufa al grado de calor según el temperamento del enfermo, la gravedad del mal y sus circunstancias, ni tampoco en el hospital ni en otros baños antiguos y modernos se hallan tablas con la inscripción de los enfermos, de su enfermedad circunstanciada, y del modo como se curaron, sin embargo, no han dexa-

do de tener los médicos de esta villa noticias experimentales de lo susodicho, como por tradición, de unos a otros, de sus antecesores médicos, lo que no pueden tener los médicos extraños, si sólo pueden éstos valerse de los libros que tratan de aguas thermales, siendo cierto que no son iguales todas las aguas thermales, ni causan los mismos efectos».¹¹⁹

El capítol setè, un dels més interessants, tot discutint la limitació ancestral dels banys a la primavera i l'actitud d'alguns metges contraris als banys amb aigües tan calentes, exposa la tipologia bàsica de les construccions i de la pràctica del bany termal a la Caldes de finals del segle XVIII:

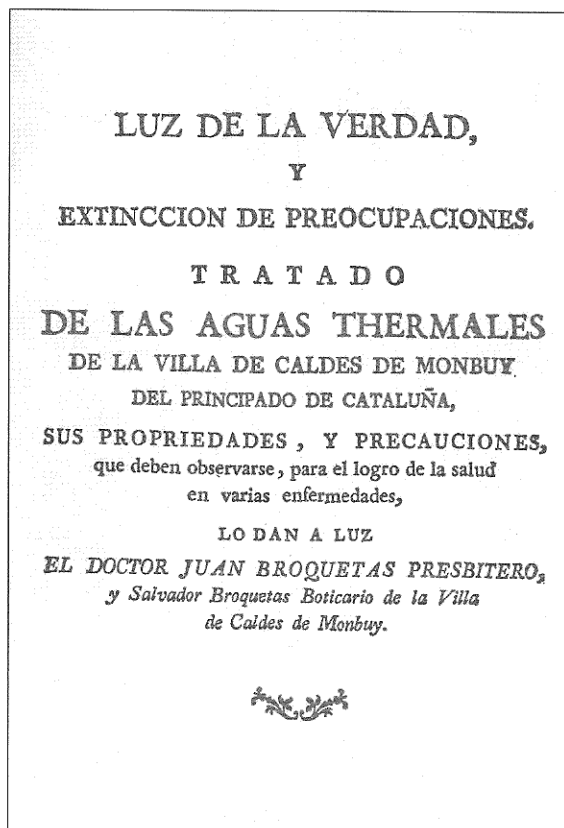
«En esta villa hay seis casas que tienen baños. Estos estan edificados en un quarto pequeño cada uno, donde hay un estanque de agua de unos ocho o nueve palmos en quadro y quatro o cinco de ondo, aunque hay algunos más grandes y otros más pequeños. Dentro de aquel estanque hay una silla para sentarse el enfermo, y sentado, llega la agua hasta el cuello; también en algunos, a más de la silla, hay lugar dispuesto para estar hechado el enfermo como en una cama, siguiendo en ésto el dictamen de algunos facultativos hábiles que dicen ser éste el modo más proporcionado para tomar baño, pues el cuerpo no está oprimido, antes bien en mejor disposición para recibir los efectos de la agua mineral. La agua de aquel baño se pone en el grado de calor que corresponde a la enfermedad y circunstancias del enfermo, y con dicho método está el enfermo dentro del baño media hora... después de

¹¹⁶ BROQUETAS (1790), cap. 3 (*De las materias o minerales que contienen dichas aguas*), pp. 8-10. Aquí aprenem que Joan és «médico». GÓMEZ DE BEDOYA (1764-1765), vol. 2, p. 51, no indica qui li va proporcionar l'anàlisi de Caldes (vegeu l'Apèndix I, 14). Sobre les anàlisis d'aigües a l'Espanya del segle XVIII, vegeu FOLCH - SANTAMARÍA (1983).

¹¹⁷ BROQUETAS (1790), cap. 4 (*De qué proviene el calor de dicha agua*), pp. 10-12.

¹¹⁸ BROQUETAS (1790), cap. 5 (*Del uso interior de dichas aguas y su virtud*), pp. 12-13.

¹¹⁹ BROQUETAS (1790), cap. 6 (*Del uso exterior de dichas aguas, su virtud y efectos*), pp. 13-20.

Portada de l'obra Luz de la verdad..., dels germans Broquetas, primera monografia sobre els banys de Caldes de Montbui (Barcelona, 1790).

haber estado media hora en el baño, sale de él, se enjuga y, embuelto en una sábana, se hecha sobre un colchón, toma una taza de caldo y está allí otra media hora para lograr la transpiración o sudor que ocasiona la agua mineral, que es el principal efecto que se desea para expeler el humor que causa la enfermedad; advirtiéndole que en unas casas está la cama donde se hecha el enfermo al salir del baño, y cerca y en el mismo cuarto del baño, y en otras está también cerca del baño, pero en otro quartito separado del baño, a fin de que, tanto el enfermo como también otro cualquiera que guste de hacerle compañía, pueda ejecutarlo sin incomodidad, porque allí no hay vapor alguno que pueda ser incómodo a uno y otro como sucede dentro del cuarto que está contiguo al baño... Pasada media hora, se levanta de la cama, se muda la camisa, se viste, y se retira a su cuarto donde descansa una hora. Después toma su chocolate y, pasadas dos horas, si hace buen tiempo, sale a pasear y no toma baño hasta el día siguiente, pues no es conveniente tomarlo más de una vez al día, a no ser que fuese un hombre muy robusto. Y así se logrará la curación perfecta sin cansar la naturaleza...»¹²⁰

Els quatre capítols següents (del vuitè a l'onzè), fan referència als diversos tipus de banys específics en ús a Caldes de Montbui en vida dels autors, i a les seves virtuts: banys tebis, temperats i calents; banys d'estuba o de vapor; raigs i dutxes; i banys de llot mineral.¹²¹ El dotzè i darrer capítol és el més extens, i en ell s'exposa detalladament la preparació que cal fer abans de prendre el bany (sagnies, purgats, dieta, etc.), les precaucions recomanables segons el temperament de cadascú (tipologia, horaris, etc.), i l'actuació i règim de vida que cal seguir un cop s'ha pres.

¹²⁰ BROQUETAS (1790), cap. 7 (*De la construcción de los baños y como se ministran a los enfermos*), pp. 20-25.

¹²¹ BROQUETAS (1790), cap. 8 (*De los baños tibios, templados y calientes, sus propiedades y efectos*), pp. 26-30; cap. 9 (*De la estufa o baño de vapor, su uso, propiedad y efectos*), pp. 31-34; cap. 10 (*Del chorro o riego por canal de dicha agua thermal, su uso, propiedad y efectos*), pp. 34-36; i cap. 11 (*Del lodo de las aguas minerales thermales, su uso, propiedad y efectos*), pp. 36-38.

Una de les precaucions afecta, naturalment, a la continència sexual:

«Al tiempo de tomar los baños es preciso absolutamente estar con una perfecta continencia y sobriedad, y aunque parece difícil ejecutar esta virtud por oponerse a ella la inclinación natural, pues es regular que el uso de los baños de las aguas thermales excite el apetito e imprima en el sistema de los nervios una suavidad agradable, muy propia a excitar la pasión, por ésto es preciso que se haga violencia el enfermo, que de otra manera se hará víctima de si mismo...»¹²²

Una obra, en definitiva, que ens ofereix una completa panoràmica de la valoració i de la pràctica del bany termal a Caldes de Montbui en un moment, a les portes de la contemporaneïtat, en el qual la doctrina mèdica sorgida a l'Occident llatí a partir del segle XI encara no ha vist el seu final, tot i que comença a ser matisada. Un testimoni directe, explicat en primera persona, per individus certament interessats en el negoci balneari calderí, però tanmateix professionals mèdics, que encara no ha estat estudiat com es mereix.

El 1805 visità Caldes un altre erudit il·lustrat, Jaume Villanueva, el qual en deixà escrit el seu testimoni: sortint de Sant Miquel del Fai,

«nos bajamos a Caldes de Mombuy, donde en muy mala posada descansamos de la fatiga del día. Es este lugar muy conocido ya desde el tiempo de los Romanos por sus aguas tan calientes que casi igualan a las de fuego artificial. Es muy de ver una fuente que hay en la plaza que exhala de sí tal copia de vapores y humo tan espeso como pudiera de una caldera de agua hirviendo». ¹²³

Villanueva era un eclesiàstic, i d'aquesta època són les darreres notícies que tenim, des de l'època en què els banys eren sinònim de luxúria, pel que fa a les prevencions exigides a les persones del seu

estament a l'hora de freqüentar els banys termals. El Capítol provincial dels carmelites de 1735 «repasó segundamente... que se van introduciendo en la Provincia notables abusos contra el espíritu de mortificación que nuestros antepasados nos dexaron». Entre d'altres «abusos» es recull aquest:

«Assimismo, que con pretexto de falta de salud van algunos a tomar las aguas minerales con estrechada frecuencia, mucho más de lo que se ha acostumbrado en la Orden... por lo que le encargó el Capítulo a los Padres Piores fuessen con vigilancia en atajar estos abusos, expressando a sus súbditos que sin la aspereza de la mortificación no se pueden lograr las bendiciones del cielo».¹²⁴

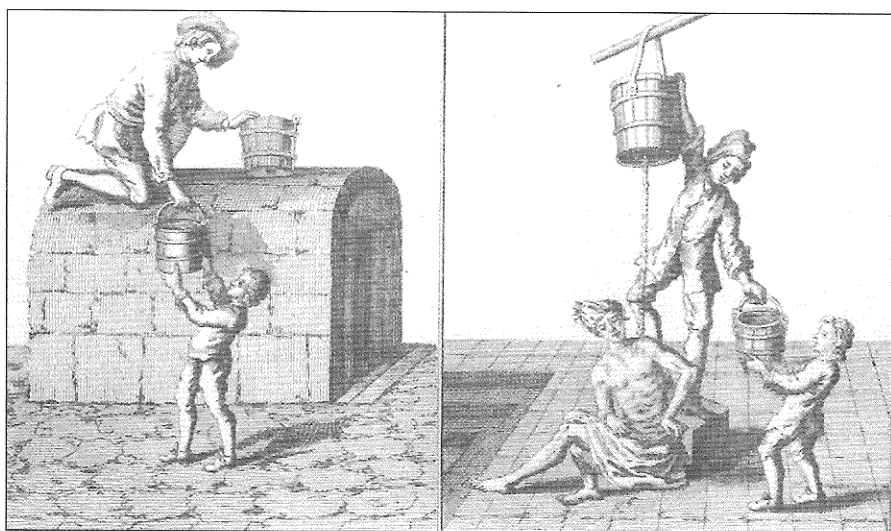
Amb l'apel·lació a la mortificació no n'hi hagué prou, i al Capítol General (o Junta Apostòlica) dels carmelites de 1784 s'exigí llicència del pare general per acudir als banys: «En la sesión ochenta (30 de marzo), con el título de *Actas que se elevan a leyes*, se acordó entre otras cosas: ... “Se necesita licencia de N. P. General para usar las aguas minerales en sus fuentes”». ¹²⁵ Amb llicència o sense, els frares del convent de Barcelona no deixaven d'acudir als banys de Caldes (i també als de la Puda de Montserrat), tal com podem comprovar als registres de despeses de juny i juliol de 1832 (cinc frares, entre els quals el prior, són proveïts «para ir a tomar los baños de Caldes» o a la

¹²² BROQUETAS (1790), cap. 12 (*De las preparaciones antes del uso de los baños y precauciones al tiempo de usarlos y despues de su uso*), pp. 38-52.

¹²³ VILLANUEVA (1806-1852), XIX, p. 16.

¹²⁴ ACA, Monacals, lligalls petits d'Hisenda, llig. 496, Capítol Provincial de 1735 [Arxiu dels Carmelites Descalços de Catalunya i Balears, A-III-5].

¹²⁵ SANTA TERESA (1944), p. 363.

Forma de donar la dutxa, segons un gravat de Fontbonne extret del Traité historique des eaux et des bains de Plombières, de Dom Calmet, imprès a Nancy l'any 1748.

Puda), juliol de 1833 (tres frares, entre els quals el prior), juliol-octubre de 1834 (set frares, entre els quals novament el prior).¹²⁶

Sembla evident que som davant d'un reflex de la recuperació de les cases de banys com a llocs de retrobament social. S'ha discutit que a la Península Ibèrica les cases de banys tinguessin, a l'època moderna, un paper polític i social com el

que es coneix per al cas de França.¹²⁷ No obstant això, a Caldes tenim prou indicis com per entreveure-hi alguna cosa més que simples banyistes. Membres de la noblesa hi acudeixen, sovint en grup, i hi són acompanyats pels jurats. És ben possible que, més que davant d'un panorama gaire diferent, estiguem davant d'un buit en la recerca.

¹²⁶ ACA, Monacals, vol. 1890 (*Libro del gasto y recibo del convento de San José de Barcelona de enero de 1824 a julio de 1835*) [Arxiu dels Carmelites Descalços de Catalunya i Balears, A-I-14].

¹²⁷ GUTIÉRREZ (1999).

Bibliografia

- ÁLVAREZ OBLANCA (1991): W. ÁLVAREZ OBLANCA, *Historia de los balnearios de León*, León, Ediciones Leonesas, 1991.
- AMAT (1933): M. AMAT BARGUES, «L'espectrografia aplicada a l'anàlisi de les aigües mineromedicinales», *Annals Medicina*, 7 (1933), 499-512.
- ARMÍJO (1968): Manuel ARMÍJO VALENZUELA *Compendio de Hidrología Médica*, Madrid, Ed. Científico-Médica, 1968.
- ARMÍJO-SAN MARTÍN (1984): Manuel ARMÍJO VALENZUELA i Josefina SAN MARTÍN BACAICOA, *La salud por las aguas termales*, Madrid, Leda, 1984.
- ARMÍJO-SAN MARTÍN (1986): Manuel ARMÍJO VALENZUELA i Josefina SAN MARTÍN BACAICOA, *Hidroterapia*, Madrid, Sociedad Española de Hidrología Médica, 1986 [= annex del Boletín de la Sociedad Española de Hidrología Médica].
- ARMÍJO-SAN MARTÍN (1994): Manuel ARMÍJO VALENZUELA i Josefina SAN MARTÍN BACAICOA, *Curas balnearias y climáticas*, Madrid, Ed. Complutense, 1994.
- ARNÚS (1851) Manuel ARNÚS, *Estudios generales sobre hidrología mineral, con algunas reflexiones acerca de la importancia de una reforma termal e indicación de las principales bases en que debiera fundarse*, 1851 [RAMCB, Memòries manuscrites, vol. XVIII, núm. 498, memòria llegida el 23-VIII-1851].
- ARNÚS (1847): Manuel ARNÚS, *Memoria sobre las aguas sulfurosas-termales de Esparraguera en la provincia de Barcelona conocidas con el nombre de la Puda*, Barcelona, Impr. de Sanchíz, 1847.
- ARNÚS (1863): Manuel ARNÚS, *Historia topográfica, química y médica de la Puda de Montserrat, precedida de algunas generalidades de hidrología general y balnearia*, Barcelona, Impr. del Diario de Barcelona, 1863.
- AROLA I TATGER (1863): Josep AROLA I TATGER, *Provincia de Barcelona 1863. Plano geométrico de la villa de Caldes de Montbui levantado por el maestro de obras y director de caminos vecinales D. José Arola y Tatger. Memoria descriptiva* [AMCMO, Obres i urbanisme, expedients amb plànols (1863-1926), caixa 227].
- ARRIZABALAGA - CIFUENTES (1999): Jon ARRIZABALAGA i Lluís CIFUENTES, «La medicina: institucions, sabers, pràctiques, protagonistes», dins *Història de la cultura catalana*, vol. 1 (*L'esplendor medieval*, ss. XI-XV), Barcelona, Edicions 62, 1999, pp. 247-70.
- ARRIZABALAGA - HENDERSON - FRENCH (1997): Jon ARRIZABALAGA, John HENDERSON i Roger K. FRENCH, *The Great Pox: The French Disease in Renaissance Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
- ARTECHE (1999): Alejandro ARTECHE GARCÍA, «El naturismo médico español», *Medicina e Historia*, 1 (1999).
- BALAGUER (1850): Víctor BALAGUER, *Una expedición a San Miguel del Fay*, Barcelona, Impr. de A. Brusi, 1850.
- BALART - VILLANUEVA (1984): J. BALART i J. VILLANUEVA, *Resum de la història de Caldes de Montbui*, Caldes de Montbui, Ajuntament de Caldes de Montbui, 1984.
- Balneario Cardó (s. a.): *Balneario Cardó*, S. A. Cardó. Provincia de Tarragona. Médico director... Jaime Peyri. Dirección Jacinto Martí..., Barcelona, Impr. Viuda de Luis Tasso, s. a.
- Balnearios (1913): *Balnearios y manantiales de aguas minero-medicinales de Cataluña*, Barcelona, Sociedad de Atracción de Forasteros: Sindicato d'Initiative, s. a., [= 1913].
- Balnearios (1917): *Balnearios y aguas minero-medicinales de Cataluña*, Barcelona, Patronato Nacional de Turismo, Subdelegación de Aragón, Cataluña y Baleares, s. a. [= ca. 1917].
- Barcelona Selecta (1908): Àngel REMIGIO RODRÍGUEZ i Manuel MISAS ROSÉS (eds.), *Barcelona Selecta*, Barcelona, Impr. Fidel Giró, 1908.
- BARRAL (1978): Xavier BARRAL, *Les mosaïques romaines et médiévales de la regio Laietana (Barcelone et ses environs)*, Barcelona, Institut d'Arqueologia i Prehistòria, 1978.
- BARRASETAS (1995): M. Eulàlia BARRASETAS I DUNJÓ, *Memòria de la campanya de prospeccions arqueològiques a la Plaça de la Font del Lleó (Caldes de Montbui, 1995)* [memòria d'excavació inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya].
- BARRASETAS - MONLEÓN (1994): M. Eulàlia BARRASETAS I DUNJÓ i Anna MONLEÓN I ESTERLI, *Memòria de la intervenció arqueològica al jaciment «Mas Manolo» (Caldes de Montbui, 1994)* [memòria d'excavació inèdita dipositada al Servei d'Arqueologia de la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya].
- BARRASETAS - MONLEÓN (1995): M. Eulàlia BARRASETAS I DUNJÓ i Anna MONLEÓN I ESTERLI, «Intervenció al jaciment romà del Mas Manolo», *Tribuna d'Arqueologia* (1993-1994), 87-94.
- BASSEGODA (1973): Joan BASSEGODA I NONELL, *Los maestros de obras de Barcelona*, Barcelona, Ed. Asociados, 1973.
- BATLLE (1964): Carme BATLLE I GALLART, «Una família barcelonessa: los Deztorrent», *Anuario de Estudios Medievales*, 1 (1964), 471-88.
- BATLLE (1986-1987): Carme BATLLE I GALLART, «La oligarquia de Barcelona a fines del siglo XV: el partido de los Deztorrent», *Acta Mediaevalia*, 7-8 (1986-1987), 321-35.
- BATLLORI (1947): Miquel BATLLORI, *Arnau de Vilanova: Obres catalanes*, vol. 1 (*Escripts religiosos*) i vol. 2 (*Escripts mèdics*), Barcelona, Barcino, (Els Nostres Clàssics, Sèrie A, 54 i 56), 1947.
- BERGMAN (1794): T. O. BERGMAN, *Elementos físico-químicos de la análisis general de las aguas*, Madrid, Imprenta Real, 1794.
- BERNABEU - PEIRÓ (1990): J. BERNABEU MESTRE i R. PEIRÓ CABRERA, «Malades et maladies dans les stations balnéaires d'Espagne (1890)», dins *Actes du XXXII Congrès international de la Médecine*, Anvers, 1990.
- BERT - BESANÇON (1972): J. M. BERT i F. BESANÇON, *Thérapeutique thermale et climatique*, Paris, Masson et Cie, 1972.
- BILZ (s. a.): F. E. BILZ, *Nuevo sistema de curación natural: tratado popular de medicina (higiene y terapia)...*, Leipzig, F. E. Bilz, s. a.
- BIRULÉS (1986): Josep M. BIRULÉS, «Tecnologia de la salut», dins SOLA MORALES (dir.) (1986), pp. 113-139.
- BOADES I RASET *et al.* (1987): Joan BOADES I RASET *et al.*, *Caldes de Malavella, «Manantial de Catalunya»*, Girona, Ajuntament de Caldes de Malavella, 1987.
- BOBET (1999): Jean BOBET, *Il était un fois... la thalassothérapie*, Biarritz, Atlantica, 1999.
- BOIXAREU (1973): Ramon BOIXAREU (ed.), *Francisco de Zamora, Diario de los viajes hechos en Cataluña, seguit de la resposta del correigment de Barcelona al seu qüestionari feta per Josep Albert Navarro-Mas i Marquet*, Barcelona, Curial, 1973.

Bibliografia

- BONDURAD (1896): Édouard BONDURAND (ed.), *Description des bains de Saint-Laurent faite en 1687. Poème en langue d'oc publié par —, archiviste du Gard*, Nîmes, 1896 [= extracte de les *Mémoires de l'Académie du Gard*].
- BOULANGÉ (1997): Michel BOULANGÉ, *Les vertus des cures thermales*, Montpellier, Espaces, 1997.
- BROQUETAS (1790): Joan BROQUETAS i Salvador BROQUETAS, *Luz de la verdad y extinción de preocupaciones: tratado de las aguas thermales de la villa de Caldes de Montbuy del Principado de Cataluña, sus propiedades y precauciones que deben observarse, para el logro de la salud en varias enfermedades. Lo dan al luz el Doctor Juan Broquetas, presbítero, y Salvador Broquetas, boticario, de la villa de Caldes de Montbuy*, Barcelona, Bernat Pla, s. a. [= 1790] [ed. facs.: Granollers, Impr. Roca, 1984].
- CALBET (1969): Josep Maria CALBET i CAMARASA, «Algunas formas sobre el mercantilismo médico profesional en el siglo XIX», *Asclepio*, 21 (1969), 61-68.
- CALVO (1897): Gabriel CALVO, *Memoria de las aguas minero-medicinales de Caldas de Montbuy, correspondiente a la temporada oficial del presente año, por su actual médico-director*, 1897 [UCM-M, Ca 2838 (15), ms. signat, amb quadres estadístics, 11+1 f.].
- CALVO (1901): Gabriel CALVO, *Memoria de los establecimientos balnearios de Caldas de Montbuy, correspondiente a la temporada oficial del presente año, por su actual médico-director*, 1901 [UCM-M, Ca 2850 (11), ms. signat, 20 ff.].
- CANDELLÉ (1879): Henri CANDELLÉ, *Manuel pratique de Médecine Thermale*, Paris, Octave Dion, 1879.
- CARBÓ (1889): Narcís CARBÓ i d'ALOY, *Catálogo general de las aguas minero-medicinales de España y del extranjero de antiguo y reciente uso, con indicación de su temperatura, composición y aplicaciones médicas*, Barcelona, Imp de Luis Tasso Serra, 1889.
- CARBONELL (1832): Francesc CARBONELL i BRAVO *Memoria químico-médica de las aguas minerales de Caldas de Bohy en el Principado de Cataluña con un apéndice de los descubrimientos nuevos sobre esta clase de baños o aguas sulfúreas termales, hechos por D. Carlos Gimbernat y Gras*, Barcelona, Vda. e Hijos de Antonio Brusi, 1832.
- CARDONER (1973): Antoni CARDONER i PLANAS, *Història de la medicina a la Corona d'Aragó (1162-1479)*, Barcelona, Scientia, 1973.
- CARRERAS (1976): Antonio CARRERAS PANCHÓN, *La peste y los médicos en la España del Renacimiento*, Salamanca, Universidad de Salamanca (Instituto de Historia de la Medicina Española), 1976.
- CARRERAS i CANDI *et al.* (1935): Francesc CARRERAS i CANDI, José M. TALLADA, Antoni TIFFÓN i Bartomeu AMENGUAL, *Prestigios y valores de Cataluña contemporánea: hombres y mujeres ilustres; su vida y su historia*, Barcelona, Orbis, 1935.
- CASKEY (1998): Jill CASKEY, «Steam and 'sanitas' in the domestic realm: Baths and bathing in southern Italy in the Middle Ages», *Journal of the Society of Architectural Historians*, 58 (1998), 170-98.
- CASTELLS (1878): Martí CASTELLS i MELCIOR, *Memoria médica sobre los balnearios de Caldas de Montbuy, provincia de Barcelona, 1877 á 1878, por su director Martín Castells*, 1878. [UCM-M, Ca 2761 (19), ms. signat, amb quadres estadístics i plànol de la vila, 2+12 ff. + mapa].
- CASTELLS (1879): Martí CASTELLS i MELCIOR, *Memoria médica sobre las aguas y baños de Caldas de Montbuy (Barcelona), correspondiente al año 1879. Director propietario Martín Castells y Melcior*, 1879 [UCM-M, Ca 2731 (14), ms. signat, amb certificats i justificants, i quadres estadístics, 1 f. + 68 pp. + 4 + 3 ff.].
- CASTELLS (1880): Martí CASTELLS i MELCIOR, *Memoria médica sobre las aguas y baños de Caldas de Montbuy, provincia de Barcelona, correspondiente al año que principió en 1º de noviembre de 1879, a fin de octubre de 1880, escrita por su director Don Martín Castells*, 1880 [UCM-M, Ca 2766 (18), ms. signat, amb quadres estadístics, 24+1 ff.].
- CASTELLS (1881): Martí CASTELLS i MELCIOR, *Memoria médica de las aguas y baños de Caldas de Montbuy, provincia de Barcelona, correspondiente al año de 1881, por su actual médico-director Martín Castells*, 1881 [UCM-M, Ca 2733 (9), ms. signat, amb quadres estadístics, 1 f. + 36 pp. + 1 f.].
- CASTELLS (1882): Martí CASTELLS i MELCIOR, *Memoria médica sobre las aguas y baños de Caldas de Montbuy, provincia de Barcelona, con la estadística patológica correspondiente al año 1882. Médico-director Martín Castells*, 1882 [UCM-M, Ca 2751 (11), ms. signat, amb quadres estadístics, 5+1 ff.].
- CASTELLS (1883a): Martí CASTELLS i MELCIOR, *Memoria médica sobre las aguas de Caldas de Montbuy, provincia de Barcelona, por su actual médico-director Martín Castells. Temporada de 1883, 1883* [UCM-M, Ca 2754 (4), ms. signat, amb quadres estadístics, 9 ff.].
- CASTELLS (1883b): Martí CASTELLS i MELCIOR, *Memoria médico-química-hidrológica sobre las aguas bicarbonatadas salinas, nitrogenadas de Caldas de Montbuy, provincia de Barcelona*, Barcelona, Impr. de Luis Tasso y Serra, 1883.
- CASTELLS (1884): Martí CASTELLS i MELCIOR, *Memoria médica sobre las aguas de Caldas de Montbuy, provincia de Barcelona, año de 1883 á 1884, por su Director Martín Castells*, 1884 [UCM-M, Ca 2856 (9), 1+9 ff.].
- CASTELLS (1885): Martí CASTELLS i MELCIOR, *Memoria médica relativa al servicio balneario que ha tenido lugar en Caldas de Montbuy, provincia de Barcelona, desde 1º de noviembre de 1884 a fin de octubre de 1885, por su actual director Don Martín Castells*, 1885 [UCM-M, Ca 2760 (14), ms. signat, amb quadres estadístics, 6 ff.].
- CASTELLS - GARCIA (1989): Tomàs CASTELLS i Raimundo GARCIA i CARRERA, *Els primers agricultors del Neolític: Caldes de Montbui, Palau de Plegamans, Santa Perpetua de Mogoda*, Terrassa, Editorial Egara, 1989.
- CIFUENTES (1993): Lluís CIFUENTES i COMAMALA, *Medicina i guerra a l'Europa baix-medieval: la sanitat i la participació dels seus professionals en les expedicions militars de la Corona d'Aragó (1309-1355)*, Tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1993 [ed. en microfítxes: Bellaterra, Publ. de la UAB, 1995].
- CIFUENTES (1999): Lluís CIFUENTES, «Vernacularization as an intellectual and social bridge: The Catalan translations of Teodorico's 'Chirurgia' and of Arnau de Vilanova's 'Regimen sanitatis', *Early Science and Medicine*, 4 (1999), 127-48.
- CIFUENTES (2000): Lluís CIFUENTES, «La promoció intel·lectual i social dels barbers-cirurgians a la Barcelona medieval: l'obra, la biblioteca i els béns de Joan Vicenç (fl. 1421-1464)», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 19 (2000), 429-79.
- CLARK (1989-1990): Robert J. CLARK, «Peter of Eboli 'De balneis Puteolanis': Manuscripts from the Aragonese scriptorium in Naples», *Traditio*, 45 (1989-1990), 380-89.
- CODINA (1881): Ramon CODINA i LANGLÍN, *Análisis cualitativo y cuantitativo del agua clorurada sódica termal de Caldas de Montbuy (manantial del Establecimiento de D. Pedro Mártir Garau), practicado por Don Ramón Codina Langlín, Doctor en Farmacia, químico forense de la Audiencia Territorial de Barcelona [...]. Setiembre de 1881*, 1881 [UCM-M, ***, 1+28 ff.].
- CODINA - BECH (1922): Salvador CODINA i DURAN i Jaume BECH i ROTLLAN, *L'amic del turista: Caldes de Montbui, amb nota de les excursions que es poden fer dins el terme de la vila*. Sabadell, P. Montaner, 1922.
- COLL (1828): Valentí Lluís COLL, *Memoria sobre las ventajas que se*

- reportan de las aguas minerales tomadas en la misma fuente, s. a. [= 1828] [RAMCB, Memòries manuscrites, vol. II (1826-1832)].
- COMENGE (1914): Lluís COMENGE I FERRER, *La Medicina en el siglo XIX: Apuntes para la historia de la cultura médica en España*, Barcelona, José Espasa, 1914. *Congrés (1918): Actes: discussions i rectificacions dels temes de ponència, comunicacions amb llurs discussions i rectificacions i noves de l'«Exposició annexa» del Segon Congrés dels Metges de Llengua Catalana, celebrat a Barcelona els dies 24, 25, 26, 27 i 28 de juny de l'any MCMXVII*, Barcelona, Impr. de la Viuda Badia Cantenys, 1918.
- CORNET I MAS (1863): Gaietà CORNET I MAS, *Guia y añalejo perpetuo de Barcelona*, Barcelona, Librería «El Plus Ultra», 1863.
- CORNET I MAS (1867): Gaietà CORNET I MAS, *Guia del viajero en Caldas de Montbui y San Miguel del Fay, por —. Esta obra es indispensable á cuantas personas van a tomar los baños de aguas termanles a Caldas, y á las que deseen visitar la más bella cascada natural de España*, Manresa, Impr. de Trullás, 1867.
- CRUZ CANTERO (1986): Josefa CRUZ CANTERO, *Guia de estaciones termale: balnearios*, Madrid, Dirección General de Política Turística, 1986.
- CUATRECASAS (1935a): Joan CUATRECASAS I ARUMÍ, «Los efectos de la balneoterapia termal en la insuficiencia circulatoria», *Revista Médica de Barcelona*, 23 (1935), 347-54 [inclòs també a CUATRECASAS, 1935b].
- CUATRECASAS (1935b): Joan CUATRECASAS I ARUMÍ, *Notas de clínica hidrológica sobre Caldas de Montbui*, Barcelona, Editorial Científico-Médica, 1935.
- CUATRECASAS (1936a): Joan CUATRECASAS I ARUMÍ, «Possibilitats d'ampliació de les indicacions crenoterapèutiques a satisfer a Catalunya», *La Medicina Catalana*, 4 (1936), 102-105.
- CUATRECASAS (1936b): Joan CUATRECASAS I ARUMÍ, «Les aigües hipertermals», *La Medicina Catalana*, 4 (1936), 299-302.
- CUATRECASAS (1936c): Joan CUATRECASAS I ARUMÍ, «Les indicacions crenològiques del reumatisme crònic a Catalunya», dins *Novè Congrés de Metges i Bòlegs de Llengua Catalana (Perpinyà, 24 al 28 juny 1936)*, Barcelona, Tip. Cosmos, 1936.
- CUNLIFFE (1971): Barry CUNLIFFE, *Roman Bath discovered*, Londres, Batsford, 1971.
- CUNLIFFE (1979): Barry CUNLIFFE, *Excavations in Bath 1950-1975*, Oxford, Cunliffe, 1979.
- CUNLIFFE - DAVENPORT (1988): Barry CUNLIFFE i P. DAVENPORT, *The temple of Sulis Minerva at Bath*, Oxford, Cunliffe, 1988.
- CUSPINERA (1873): Climent CUSPINERA I OLLER, *Guia-cicerone del viajero o bañista en Caldas de Montbui*, Barcelona, Impr. de Leopoldo Doménech, 1873.
- CUSPINERA (1884): Climent CUSPINERA I OLLER, *Guia-cicerone del viajero o bañista en Caldas de Montbui (2ª edición corregida y aumentada)*, Barcelona, Impr. de Luis Tasso y Serra, 1884.
- CUSPINERA (1893): Climent CUSPINERA I OLLER, *Guia-cicerone del viajero o bañista en Caldas de Montbui (3ª edición corregida y aumentada), con vistas fotográficas por Antonio Esplugas*, Barcelona, Tip. de la Casa Provincial de Caridad, 1893.
- CUSPINERA (1899): Climent CUSPINERA I OLLER, *Guia del viajero o bañista en Caldas de Montbui (4ª edición corregida y aumentada)*, Barcelona, Tip. de la Casa Provincial de Caridad, 1899.
- DANES (1915): Baudilio DANES, «Viaje de estudio de la Asociación de Médicos de Lengua Catalana a balnearios catalanes», *Revista de Medicina y Cirugía*, 11 (1915), 361-366.
- DBMC (1981-1983): Josep M. CALBET I CAMARASA i Jacint CORBELLA I CORBELLA, *Diccionari biogràfic de merces catalanes*, 3 vols., Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana-Seminari Pere Mata de la Universitat de Barcelona, 1981-1983.
- DEIBEL (1928): Ulla DEIBEL, «La reyna Elionor de Sicília», dins Josep M. ROCA, Ferran SOLDEVILA i Ulla DEIBEL, *Sobiranes de Catalunya*, Barcelona, Fundació Concepció Rabell y Cibils, viuda Romaguera, 1928, pp. 349-453.
- DÍAZ FIERROS *et al.* (1995): F. DÍAZ FIERROS, A. GAGO MARTÍNEZ i M. ÁLVAREZ LIREs, «Los análisis de aguas minerales en el siglo XVIII», dins *Actas del V Simposio Historia e Ensino das Ciencias (Vigo, 1995)*, La Corunya, 1997, pp. 545-552.
- Diccionari (1992): COMISSIÓ AMÈRICA-CATALUNYA 1992, *Diccionari dels catalans d'Amèrica*, vol. 2, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1992, pp. 91-92.
- Dietaris (1994-): Josep M. SANS I TRAVÉ (dir.), *Dietaris de la Generalitat de Catalunya (1411-1714)*, 6 vols. ed. a cura de Lluïsa CASES I LLOSCOS, Josep FERNÁNDEZ I TRABAL, Laureà PAGAROLAS I SABATÉ *et al.*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994-, en curs.
- EPALZA *et al.* (1989): Mikel DE EPALZA *et al.*, *Baños árabes en el País Valenciano*, València, Generalitat Valenciana, 1989.
- ESTRADA (1989): Gemma ESTRADA I PLANELL, *La Puda: un balneari als peus de Montserrat*, Barcelona, Ajuntament d'Olesa - Kao Corporation, S.A.- Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989.
- Estudios (1984): J. M. LÓPEZ AZCONA, B. OLIVER-RODÉS CLAPÉS, R. FÍGULS POCH, J. CARDÚS, A. CORTÉS, J. A. SEOANE-CAMBA i J. NADAL PUIGDEFÀBREGAS, *Estudios sobre el balneario de Caldas de Montbui*, número monogràfic dels *Anales de la Real Academia de Farmacia*, 3 [= Monografías de Aguas Minero-medicinales, 10], 1984. *Exposition (1910): Exposition du Troisième Congrès International de Physiothérapie (Paris, 29 mars-2 avril, 1910)*, Paris, 1910.
- FABRE *et al.* (1984): Georges FABRE, Marc MAYER i Isabel RODA, *Inscriptions romaines de Catalogne. I- Barcelone (sauf Barcino)*, Paris, 1984.
- FABRE - LLORET' (1993): Francesc Xavier FABRE i Teresa LLORET, *Balnearis de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1993.
- Ferrocarriles (1928): *Compañía de Ferrocarriles y tranvías, línea de Mollet a Caldas de Montbui: memoria leída en la Junta General Ordinaria de Señores Accionistas celebrada el 23 de Mayo de 1928*, Barcelona: Industrias Gráficas S.A., 1928.
- FLURIN - DE LA TOUR (1986): R. FLURIN i J. DE LA TOUR, *Mieux comprendre les cures thermales*, Paris, Expansion Scientifique Française, 1986.
- FOIX (1840): Joan Baptista FOIX I GUAL, *Noticia de las Aguas Minerales más principales de España: apéndice al curso de Materia Médica o Farmacología*, Barcelona, Impr. J. Verdager, 1840.
- FOLCH - SANTAMARÍA (1983): Guillermo FOLCH JOU i Matilde SANTAMARÍA ARNÁIZ, *Los análisis de aguas en la España de la Ilustración: breve estudio analítico-histórico-crítico de la bibliografía española*, Madrid, Universidad Complutense, 1983.
- FOLCH *et al.* (1990): Joaquim FOLCH I SOLER, Anna MONLEON I ESTERLI i Oriol SAULA I BRIANSO, *Memòria de l'excavació d'urgència: antic Institut Manolo Hugué*, Caldes de Montbui, 1991.
- Fomento (1917): *Fomento del turismo en España: Hidrologia nacional*, Madrid, Comisaría Regia del Turismo y Cultura Artística: Desarrollo y Propaganda de Balnearios, Estaciones de altura y Sanatorios, 1917.
- GARCIA (1984): Raimundo GARCIA I CARRERA, *El Calderí, ferrocarril Moller-Caldes de Montbui*, Caldes de Montbui, Ajuntament de Caldes de Montbui, 1984.
- GARCIA (1989): Raimundo GARCIA I CARRERA, *Caldes prehistòrica i antiga*, Terrassa, Egara, 1989.
- GARCÍA AMEIJERAS (1994): M^a. del Carmen GARCÍA AMEIJERAS

Bibliografia

- RAS, *La Balneoterapia en las comarcas de Barcelona: estudio evolutivo de las indicaciones hidroterápicas*, Tesis doctoral de la Universitat de Barcelona, 1994 [ed. en microfites: Barcelona, Univ. de Barcelona, 1995].
- GARCÍA BALLESTER (1988): Luis GARCÍA BALLESTER, *La medicina a la València medieval: medicina i societat en un país medieval mediterrani*, València, Ed. Alfons el Magnànim, 1988.
- GARCÍA BALLESTER (1997a): Luis GARCÍA BALLESTER, «The construction of a new form of learning and practicing medicine in medieval Latin Europe», *Science in Context*, 8 (1995), 75-102.
- GARCÍA BALLESTER (1997b): Luis GARCÍA BALLESTER (ed.), *Petrus de Ebolo, Nomina et virtutes balnearum Puteoli et Baiarum et Tabula super balneis Puteoli (MS 860. Biblioteca Universitaria de Valencia)*. Introducció, edició, notes y traducció castellana e inglesa, 2 vols., València, Universitat de València-Scriptorium, 1997.
- GARCÍA BALLESTER (1998): Luis GARCÍA BALLESTER, «Sobre el origen de los tratados de baños (*de balneis*) como género literario en la medicina medieval», *Cronos*, 1 (1998), 7-50.
- GARCÍA BALLESTER et al. (1996): Luis GARCÍA BALLESTER, Michael R. McVAUGH, Pedro GIL SOTRES i Juan A. PANIAGUA (eds.), *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, dins Luis GARCÍA BALLESTER, Juan A. PANIAGUA i Michael R. McVAUGH (eds.), *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, vol. 10-I, Barcelona, Fundació Noguera-Universitat de Barcelona, 1996.
- GARCÍA LÓPEZ (1889): Anastasio GARCÍA LÓPEZ, *Hidrología médica*, Madrid, 1889.
- GARCÍA PRENDES - MADERA (1993): A. GARCÍA PRENDES i M. MADERA, «El balneario de Prelo», *Boletín del Real Instituto de Estudios Asturianos*, 47 (1993), 465-96.
- GARCÍA PRENDES - QUIRÓS LINARES (1993): A. GARCÍA PRENDES i F. QUIRÓS LINARES, «El balneario de Caldas (de Oviedo): salud, ocio y sociedad en la Asturias del s. XIX», *Astura*, 3 (1983).
- GARCÍA-TALAVERA (1971): José R. GARCÍA-TALAVERA FERNÁNDEZ, «Historia del Cuerpo de Médicos de Baños, Siglo XIX», *Cuadernos de Historia de la Medicina Española*, 10 (1971), 213-81.
- GARRISON (1929): Fielding H. GARRISON, *Introduction to the History of Medicine*, Filadèlfia-Londres, 1929.
- GILI - FLORENSA (1985): G. GILI CIRERA - J. FLORENSA, «Estudio de Caldas de Bohí y sus aguas termales», *Gimbernat: Revista Catalana d'Història de la Medicina i de la Ciència*, 3 [=Actes del Tercer Congrés d'Història de la Medicina Catalana (Lleida, 1981), vol. 3] (1985), 207-20.
- GIRONA (1911-1914): Daniel GIRONA i LLAGOSTERA, «Itinerari del rey En Martí (1396-1410)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 1911-1914 [tiratge a part: Barcelona, Impr. de Henrich y C^a, 1916].
- GIRONA (1931): Daniel GIRONA i LLAGOSTERA, *Itinerari del rei En Joan I (1387-1396)*, Barcelona, Estudis Universitaris Catalans, 1931.
- GOERKE (1986): Heinz GOERKE, *3000 años de Historia de la Medicina*. Barcelona: Gustavo Gili, 1986.
- GÓMEZ et al. (1992): E. GÓMEZ, S. ALFÁGEME, A. MORÁN, A. ALLER i O. MARTÍNEZ, *Las aguas minerales, termales y minero-medicinales de León*, León, Universidad de León, 1992.
- GÓMEZ DE BEDOYA (1764-1765): Pedro GÓMEZ DE BEDOYA Y PAREDES, *Historia universal de las fuentes minerales de España, sitios en que se hallan, principios de que constan, analyses y virtudes de sus aguas, modo de administrarlas y de ocurrir a los accidentes que suelen nacer de su abuso, todo deducido de la observación y experiencias, descripción de los lugares de su situación, con una buena parte de la historia natural del término de cada pueblo y explicación de las curiosidades que contiene*, 2 vols., Santiago de Compostela, Impr. de Ignacio Aguayo, 1764-1765.
- GÓNGORA - RODRÍGUEZ (1880): Luis GÓNGORA Y JOANICO i Rafael RODRÍGUEZ MÉNDEZ, *Aguas termales de Caldas de Montbuy. Informe dado por — y —*, Barcelona, Tip. de El Porvenir, 1880.
- GRAELLS (1830): Ignasi GRAELLS I FERRER, *Historia de una enfermedad rara, observada en los baños de Caldas de Montbuy en la primera temporada del año 1830, por el Médico Director de este establecimiento Don Ignacio Graells*, 1830 [RAMCB, Memòries manuscrites, vol. X, núm. 27].
- GRAELLS (1840): Ignasi GRAELLS I FERRER, *Resumen de las aguas minerales de Caldas de Montbuy, con la indicación de sus virtudes o propiedades medicinales y una breve noticia de esta villa y de los establecimientos de baños que hay en ella, extractado todo de las memorias de Ignacio Graells, médico director de los mismos*, Barcelona, Impr. de J. Verdguer, 1840.
- GRAELLS (1845): Ignasi GRAELLS I FERRER, *Contestación al interrogatorio de la Comisión nombrada por S.M. para redactar el manual de aguas minerales de España, por Don Ignacio Graells, Director de los Baños de Caldas de Montbuy*, 1845 [UCM-M, Ca 2858 (23), ms. signat, amb quadres estadístics, 117 pp.].
- GRAELLS (1847): Ignasi GRAELLS I FERRER, *Descripción de la villa de Caldes de Montbui*, 1847 [Madrid, Real Academia de la Historia, memòria inèdita].
- GRENIER (1985): Lise GRENIER (dir.), *Villes d'eaux en France*, París, Institut Français d'Architecture, 1985.
- GUALTIEROTTI (1976): Roberto GUALTIEROTTI, *Climatologia-ecologia medica*, Milà. Lucisano, 1976.
- GUALTIEROTTI (1981): Roberto GUALTIEROTTI, *Medicina termale*, Milà, Lucisano, 1981.
- Guía (1917): *Guía oficial de aguas minero-medicinales de España*, Madrid, 1917.
- Guía (1927): *Guía oficial de los establecimientos balnearios y aguas medicinales de España, año 1927 (R.O. de 28 agosto 1926)*, Madrid - Barcelona, S.A. Editorial y de Publicidad Rudolf Mosse, 1927.
- Guía (1935): *Guía oficial de balnearios españoles*, Madrid, Asociación Nacional de la Propiedad Balnearia, 1935.
- Guía (1986): *Guía de balnearios*, Madrid, Secretaría General de Turismo de España, 1986.
- Guía (1994): *Guía de balnearios de España*, Madrid, Ministerio de Comercio y Turismo de España, 1994.
- GUTIÉRREZ (1999): Bertha M. GUTIÉRREZ RODILLA, «Sobre la hidrología médica en la España barroca», *Medicina & Historia*, 4a època, 3 (1999), 16 pp.
- HARTH (1984): Helene HARTH (ed.), *Poggio Bracciolini, Lettere*, vol. 1 (*Lettere a Niccolò Niccoli*), Florència, Leo S. Olschki, 1984.
- HERNÁNDEZ SILVA (1903): J. HERNÁNDEZ SILVA, *Breve reseña e indicaciones hidrotermales de Caldas de Montbuy*. Barcelona, 1903.
- Hidrología (1990): *Hidrología: Especialidades Médicas*, 45, Madrid, Organización Médica Colegial, 1990.
- HOTEL-BALNEARIO (s. a.): HOTEL-BALNEARIO TERMAL BROQUETAS, *Las aguas de Caldas de Montbuy: breve reseña de las aguas de Caldas de Montbuy en sus múltiples aplicaciones fisioterapéuticas, por el eminente Dr. Ricardo Martí Martí*, Barcelona, s. e. s. a.
- ICART (1965): Joaquim ICART i LEONILLA, *Pèire de Marca, Marca hispànica, o País de la frontera hispànica: versió catalana de —*, Barcelona, Llibr. Josep Sala i Badal, 1965.
- IGLÉSIES (1949): Josep IGLÉSIES I FORT (ed.), *Pere Gil, S. I., (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya, seguit de la transcripció del 'Llibre primer de la història cathalana en lo qual se tracta de història o descripció natural, ço és, de coses naturals de Catalunya'*, Barcelona, s.

Bibliografia

- e., 1949 [= Igualada, Bas, 1949].
- IGLÉSIES (1963): Josep IGLÉSIES I FORT' (ed.), *Singularidades de la historia natural del Principado de Cataluña: text de l'any 1737 transcrit a cura de —, segons els manuscrits de la Biblioteca Nacional i del Palau Reial de Madrid*, Barcelona, Fundació Josep Massot i Palmés, 1963.
- ITGE (1973): *Mapa Geológico de España 1/50.000, Hoja número 392, Sabadell*, Instituto Tecnológico Geominero de España, 1973.
- ITGE (1976): *Mapa Geológico de España 1/50.000, Hoja número 393, Mataró*, Madrid, Instituto Tecnológico Geominero de España, 1976.
- ITGE (1989): *Las aguas subterráneas en España*, Madrid, Instituto Tecnológico Geominero de España, 1989.
- ITGE (2000): *Unidades hidrogeológicas de España: mapa y datos básicos*, Madrid, Instituto Tecnológico Geominero de España, 2000.
- JOANNE - LE PILEUR (1880): Adolphe D. JOANNE i Auguste LE PILEUR, *Les bains d'Europe: guide descriptive et médical des eaux d'Allemagne, d'Angleterre, de Belgique, d'Espagne, de France, d'Italie et de Suisse*, París, Hachette, 1880².
- LAÍN (1972-1975): Pedro LAÍN ENTRALGO (ed.), *Historia universal de la Medicina*, 7 vols., Barcelona, Salvat, 1972-1975.
- LAÍN (1963): Pedro LAÍN ENTRALGO, *Historia de la Medicina moderna y contemporánea*, Barcelona, Editorial Científico-Médica, 1963.
- LAÍN (1978): Pedro LAÍN ENTRALGO, *Historia de la Medicina*, Barcelona, Salvat, 1978.
- LAMARCHE (1977) M. LAMARCHE *Hydrologie et Climatologie Médicale*, Nancy, Marketing, 1977.
- LARA (1997): María Pepa LARA GARCÍA, *La cultura del agua: los baños públicos en Málaga*, Málaga, Sarriá, 1997.
- LATY (1996): Dominique LATY, *Histoire des bains*, París, Presses Universitaires de France (Que sais-je?, 3074), 1996.
- LEBOREIRO (1994): María A. LEBOREIRO AMARO, *El balneario: la ciudad ensimismada*, Santiago de Compostella, Colegio Oficial de Arquitectos de Galicia, 1994.
- LIMÓN MONTERO (1697) Alfonso LIMÓN MONTERO *Espejo cristalino de las aguas de España, hermoseado y guarnecido con el marco de variedad de fuentes y baños, cuyas virtudes, excelencias y propiedades se examina, disputan y acomodan a la salud, provecho y conveniencias de la vida humana*, Alcalá de Henares, Francisco García Fernández, 1697.
- LIZARRAGA (1987): Pedro M^a. LIZARRAGA SÁINZ, *Historia de los balnearios y fuentes minero-medicinales de Navarra y Álava*, tesi doctoral inèdita de la Universidad de Salamanca, 1987.
- LIZARRAGA (1993): Pedro M^a. LIZARRAGA SÁINZ, «Estudio histórico-médico de los Baños Viejos de Fitero», *Cuadernos Vascos de Historia de la Medicina*, 2 (1993), 79-112.
- LLETGET (1870): Tomàs LLETGET I CAYLÀ, *Monografía de los baños y aguas termo-medicinales de Fitero*, Barcelona, Impr. de Celestino Verdagué, 1870.
- LLETGET (1875): Tomàs LLETGET I CAYLÀ, *Caldas de Montbuy (1875)*, 1875 [AHN, Ministerio de la Gobernación, Serie General, llig. 2600, exp. 1, 1+3 ff.].
- LLETGET (1876): Tomàs LLETGET I CAYLÀ, *Establecimiento balneario de Caldas de Montbuy, temporada de 1876. El médico-director, Tomàs Lletget*, 1876 [UCM-M, Ca 2780 (18), ms. signat, amb quadre estadístic clínic, 3 ff.].
- LLETGET (1877a) Tomàs LLETGET I CAYLÀ, *Caldas de Montbuy (1877). El médico-director, Tomàs Lletget*, 1877 [UCM-M, Ca 2782 (16), ms. signat, amb taula de dades meteorològiques, 4 ff.].
- LLETGET (1877b): Tomàs LLETGET I CAYLÀ, «Resumen de la conferencia pública dada en la Academia de Ciencias Médicas de Cataluña el día 20 de Abril de 1877, acerca de las aguas de Caldas de Montbuy», *Revista de Ciencias Médicas* (1877), 216-23.
- LLOBET (1837): Josep Antoni LLOBET I VALL-LLOSERA, *Memoria acerca de los establecimientos de aguas minerales de la provincia de Barcelona en general y en particular del de Caldas de Montbuy*, por Don José Antonio Llobet y Valllosera, remitido al Ministerio de la Gobernación de la Península (27 de enero del año 1837), 1837 [RACAB, ms. de 19 pp.].
- LLOBET (1838): Josep Antoni LLOBET I VALL-LLOSERA, *Idea de los baños termales de Caldas de Montbuy en la Cataluña*, por Don José Antonio Llobet (5 de enero de 1838), 1838 [RACAB, ms.].
- LLOBET (1848): Josep Antoni LLOBET I VALL-LLOSERA, *Documentos para la historia de Caldes de Montbuy*, 1848 [Rial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, ms.].
- LLOBET (1946): Salvador LLOBET I REVERTER, «Una descripción geográfica de Cataluña, por José Aparici, en el siglo XVIII», *Hispania*, 6 (1946), 632-69.
- LLUCH (1997): Ernest LLUCH I MARTÍN (ed.), *Junta de Comerç de Barcelona, Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del Principado de Cataluña (1780)*, Barcelona, Altafulla, 1997.
- LOBO (1991): Isabel LOBO SATUÉ, «Las obras de hidrología médica que se encuentran en la Real Academia de Medicina de Barcelona», dins *IX Congreso Nacional de Historia de la Medicina* (Zaragoza, 1989): Actas, vol. 4, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 1991, pp. 1387-1404.
- LÓPEZ AZCONA (1984): Juan Manuel LÓPEZ AZCONA, «Consideraciones sobre el grupo de manantiales de aguas mineromedicinales de Caldas de Monbui», dins *Estudios* (1984), 5-22.
- LÓPEZ PIÑERO (1961): José M^a. LÓPEZ PIÑERO Los sistemas nosológicos del siglo XVII. *Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina*, 13 (1961), 65-93.
- LÓPEZ PIÑERO (1969): José M^a. LÓPEZ PIÑERO *La introducción de la ciencia moderna en España*, Barcelona, 1969.
- LÓPEZ PIÑERO et al. (1964): José M^a. LÓPEZ PIÑERO, Luis GARCÍA BALLESTER i Pilar FAUS SEVILLA, *Medicina y sociedad en la España del siglo XIX*, Madrid, Sociedad de Estudios y Publicaciones, 1964.
- LUCIENTES (1886): Mariano LUCIENTES, *Baños de Caldas de Montbuy: memoria anual, por su actual médico-director en propiedad (diciembre de 1886)*, 1886 [UCM-M, Ca 2740 (17), ms. signat, amb quadres estadístics, 51+3 ff.].
- LUCIENTES (1887): Mariano LUCIENTES, *Memoria de las aguas minero-medicinales de Caldas de Montbuy (Barcelona)*, año de 1887. *Médico-director, Mariano Lucientes*, 1887 [UCM-M, Ca 2743 (20), ms. signat, amb dades estadístiques, 26+2 ff.].
- LUCIENTES (1888): Mariano LUCIENTES, *Memoria anual acerca de los establecimientos balnearios de Caldas de Montbuy (Barcelona)*, diciembre de 1888, por su actual médico-director, *Mariano Lucientes*, 1888 [UCM-M, Ca 2745 (21), ms. signat, amb quadres estadístics, 42+2 ff.].
- LUCIENTES (1889): Mariano LUCIENTES, *Baños de Caldas de Montbuy: memoria acerca de los mismos (año de 1889)*, por su actual médico-director, *Mariano Lucientes*, 1889 [UCM-M, Ca 2813 (17), ms. signat, amb quadres estadístics, 68+2 ff.].
- LUCIENTES (1890): Mariano LUCIENTES, *Aguas y baños minero-medicinales de Caldas de Montbuy (Barcelona): memoria por su actual médico-director, Mariano Lucientes*, 1890 [UCM-M, Ca 2816 (17), ms. signat, amb quadres estadístics, 45+2 ff.].
- LUCIENTES (1891): Mariano LUCIENTES, *Baños de Caldas de Montbuy (provincia de Barcelona): memoria acerca de los mismos (año de 1891)*. *Mariano Lucientes*, 1891 [UCM-M, Ca 2819 (16), ms. signat, amb quadres estadístics, 16+3 ff.].
- LUCIENTES (1892): Mariano LUCIENTES, *Memoria sobre las aguas y*

Bibliografia

- baños minerales de Caldas de Montbui (año de 1892), por el actual médico-director, Mariano Lucientes, 1892 [UCM-M, Ca 2822 (12), ms. signat, amb quadres estadístics, 40+2 ff.].*
- LUCIENTES (1893): Mariano LUCIENTES, *Baños de Caldas de Montbui: memoria (año 1893). El médico-director, Mariano Lucientes, 1893 [UCM-M, Ca 2827 (5), ms. signat, amb quadres estadístics, 19+1 ff.].*
- LUCIENTES (1894): Mariano LUCIENTES, *Memoria de las aguas y baños minero-medicinales de Caldas de Montbui correspondiente al año de 1894. El médico-director Mariano Lucientes, 1894 [UCM-M, Ca 2828 (16), ms. signat, amb quadres estadístics, 42+3 ff.].*
- LUIS GÓMEZ (1989): Alberto LUIS GÓMEZ *et al.*, *Aproximación histórica al estudio de los balnearios montañoses (1826-1936)*, Santander, Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Cantabria, 1989.
- MADOZ (1845-1850): Pascual MADOZ, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid, 1845-1850 [reimpr. facs. parcial: *Artículos sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del Regne d'Aragó al Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar de —*, Barcelona, Curial, 1985].
- MAHÉ (1999): André MAHÉ, *El plasma de Quinton*, Barcelona, Icaria Milenrama, 1999.
- MARCA (1688): Pèire DE MARCA, *Marca Hispanica sive limes hispanicus, hoc est, geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscino-nis et circumjacentium populorum*, París, François Muguet, 1688 [ed. facs.: Barcelona, Base, 1972; reimpr. 1998].
- MARTINELL (1944): Cèsar MARTINELL I BRUNET, «Los baños medievales en el Levante español», *Cuadernos de Arquitectura*, 2 (1944), 1-19.
- MARTÍNEZ (1948): Jesús-Ernest MARTÍNEZ FERRANDO, *Jaime II de Aragón: su vida familiar*, 2 vols., Barcelona, CSIC, 1948.
- MARTÍNEZ REGUERA (1892-1897) Leopoldo MARTÍNEZ REGUERA *Bibliografía hidrológico-médica española*. 3 vols., Madrid: M. Tello, 1892-1897.
- MAURI SERRA (1949-1954): Josep MAURI SERRA, *Història de La Garriga*, 3 vols., Barcelona, Gràfiques Marina S.A., 1949-1954.
- MAYER - RODA (1984): Marc MAYER i Isabel RODÀ, *La romanització del Vallès segons l'epigrafia*, Sabadell, Museu d'Història de Sabadell, 1984.
- MAYER - RODA (1985): Marc MAYER i Isabel RODÀ, «La qüestió d'Aquae Calidae», *Fonaments*, 5 (1985).
- MAYER - RODA (1985): Marc MAYER i Isabel RODÀ, «L'epigrafia romana a Catalunya: estat de la qüestió i darreres novetats», *Fonaments*, 5 (1985).
- McVAUGH (1993): Michael R. McVAUGH, *Medicine before the plague: Practitioners and their patients in the Crown of Aragon (1285-1345)*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993.
- MENÉNDEZ - MIRÓ (1984): Xavier MENÉNDEZ i Carme MIRÓ, «Resultats inicials de la I^a Campanya d'excavacions a la Torre Roja», *Montbui*, núm. extra d'octubre (1984).
- MERINO *et al.* (1994): Jordi MERINO i SERRA, Josep M. NOLLA i BRUFAU i Marta SANTOS i RETOLAZA, *Aquae Calidae: presència romana a la Selva*, Santa Coloma de Farners, Centre d'Estudis Selvatans, 1993.
- MIGUEL - MARTÍNEZ (1904): Emilio MIGUEL PAREDES i Fernando MARTÍNEZ CARRILLO, *Legislación de baños y aguas minero-medicinales, recopilada por — y —*, Madrid: Hijos de J.A.García, 1904
- MIRAVALL (1982): Ramon MIRAVALL I DOLÇ, *La casa dels Banys Nous de la ciutat de Tortosa*, Tarragona, Institut d'Estudis Tarraco-nenses Ramon Berenguer IV, 1982.
- MIRÓ (1984): Carme MIRÓ I ALAIX, *Les excavacions a la villa romana de can Viladevall (Caldes de Montbui)*, memòria inèdita, 1984.
- MIRÓ (1986): Carme MIRÓ I ALAIX, *Excavacions a la Plaça de la Font del Lleó (Caldes de Montbui)*, memòria inèdita, 1986.
- MIRÓ (1987): Carme MIRÓ I ALAIX, *El nucli romà de Caldes de Montbui*, Tesi de llicenciatura inèdita de la Universitat de Barcelona, 1987.
- MIRÓ (1987-1988): Carme MIRÓ I ALAIX, «El poblat ibèric de la Torre Roja i el conjunt termal de Caldes de Montbui (Vallès Occidental)», *Tribuna d'Arqueologia* (1987-1988), 153-62.
- MIRÓ (1988): Jordi MIRÓ, *La producción de ánforas romanas en Catalunya: un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C. - I d.C.)*, Barcelona, BAR Internacional (BAR International Series, 473), 1988.
- MIRÓ (1992): Carme MIRÓ I ALAIX, «La arquitectura termal medicinal de época romana en Catalunya: las termas de Caldes de Montbui como ejemplo», *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie II, Historia Antigua, 5 (1992), 255-75.
- MIRÓ (1992): Carme MIRÓ I ALAIX, *Les Termes romanes de Caldes de Montbui*, Sabadell, Arraona, 1992.
- MIRÓ - MONLEÓN (1998): Carme MIRÓ, Anna M. MONLEÓN, «Les termes romanes de Caldes de Montbui», dins *XIX Ronda Vall-sana*, Caldes de Montbui, Unió Excursionista de Sabadell, 1998, pp. 55-59.
- MIRÓ *et al.* (1986): Carme MIRÓ, Joaquim FOLCH, Xavier MENÉNDEZ, «El procés de romanització al curs mig de la Riera de Caldes (Vallès Occidental): estat de la qüestió», dins *Documents de treball: Jornades internacionals d'arqueologia romana*, Granollers, Museu de Granollers, 1986, pp. 59-67.
- MIRÓ *et al.* (1993): Carme MIRÓ, Anna MONLEÓN, Emili REVILLA, «El nucli romà de Caldes de Montbui: estat de la qüestió», dins *La ciutat en el món romà. Pre-actes. Congrés internacional d'arqueologia clàssica*, Tarragona, 1993, p. 225.
- MITJÀ (1999): Albert MITJÀ (dir.), *Balnearis. Els recursos minerals de Catalunya: les aigües minerals*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1999.
- MONTSERRAT (1995): Octavio MONTSERRAT ZAPATER, «Un espacio de salud y ocio en el Pirineo aragonés: el balneario de Panticosa», *Eria*, 36 (1995), 35-53.
- MOREU-REY (1962): Enric MOREU-REY, *La rodalia de Caldes de Montbui: repertori històric de noms de lloc i de noms de persona*, Barcelona, Teide, s. a. [= 1962].
- MOREU-REY (1964): Enric MOREU-REY, *Caldes de Montbui, capital degana del Vallès*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1964.
- MOREU-REY (1965): E. MOREU-REY, *Els noms de lloc: introducció a la topontmía*. Barcelona, Unió Excursionista de Catalunya, 1965.
- NADAL (1884): Alfred NADAL, *Compendio de hidrología médica, bal-neoterapia e hidroterapia, con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero. Obra revisada por el Dr. D. Bartolomé Robert*, Barcelona, Montaner y Simón, 1884.
- OLIVER - XALABARDER (1910): Benet OLIVER I RODÉS i Enric XALABARDER, *Análisis físico-químico y aplicaciones terapéuticas de las aguas naturales, medicinales de Caldas de Montbui. 'Aqua Ther-mion'*, Barcelona, Impr. de F. Badia, 1910.
- OLLER (1982): Joan OLLER I PONS, *Històries i gent de Caldes, amb cent anys de fotografies. Amb textos sobre el tema de Francisco de Zamora. P. Josep Poch, E. Moreu-Rey...*, Caldes de Montbui, Joan Oller i Pons, 1982.
- ORFILA (1822) Mateu ORFILA I ROTGER, *Elementos de química aplicada a la medicina, farmacia y artes*, Madrid, Cosme Martínez, 1822.
- PALLÁS (1957): Camilo PALLÁS, «Las termas romanas de Caldas de Montbui», *San Jorge*, 26 (1957).

Bibliografia

- PALOMAR (1993): Josep M. PALOMAR ABASCAL, «Uns banys àrabs a Sagunt: el hammam del Portal de les Granotes», *Braçal*, 7 (1993), 13-36.
- PASCUAL (1960): Ricard PASCUAL I GUASCH, «Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora», dins *VII Congreso Nacional de Arqueología*, Barcelona, 1960, pp. 334-45.
- PASCUAL (1968a): Ricard PASCUAL I GUASCH, «Algunos aspectos del comercio antiguo según las ánforas», *Papeles del Laboratorio de Valencia*, 5 (1968), 67-79.
- PASCUAL (1968b): Ricard PASCUAL I GUASCH, «Acerca de la fabricación de ánforas», *Ampurias* (1968), 237-248.
- PASCUAL (1977a): Ricard PASCUAL I GUASCH, «Las ánforas de la Layetania», dins *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, París, 1977, pp. 47-96.
- PASCUAL (1977b): Ricard PASCUAL I GUASCH, «Les termes de Can Tarrés (La Garriga)», *Información Arqueológica* (1977).
- PÉREZ (1997): M. M. PÉREZ MORILLO, «Pervivencia de los conocimientos termales de la Antigüedad en los escritores neolatinos de los siglos XVI al XVIII», dins M^a. Jesús PERÉX AGORRETA (ed.), *Termalismo antiguo*, Madrid, Casa de Velázquez-UNED, 1997, pp. 21-28.
- PERÉX AGORRETA (1997): M^a. Jesús PERÉX AGORRETA (ed.), *Termalismo antiguo: I Congreso peninsular. Actas (Arnedillo, La Rioja, 3-5 de octubre de 1996)*, Madrid, Casa de Velázquez-UNED, 1997.
- PLINI (1938-1962): CAIUS PLINIUS SECUNDUS, *Natural History*, with an English translation, by H. Rackham, 10 vols., Londres, William Heinemann (The Loeb Classical Library), 1938-1962.
- POCH (1957a): Josep POCH I GALLART, «Más excavaciones en Caldas de Montbuy: en la plaça de la Font del Lleó», *Montbui*, 663 i 664 (1957).
- POCH (1957b): Josep POCH I GALLART, «Revalorización de nuestro pasado histórico: estas termas romanas», *Montbui*, 669, 670, 674, 675, 681 i 690 (1957).
- POCH (1961a): Josep POCH I GALLART, «Los aquicaldensos en un texto de Cayo Plinio Secundo (23-79 dC)», *Montbui*, 890 (1961).
- POCH (1961b): Josep POCH I GALLART, «Miguel Cortés y su localización topográfica de los aquicaldensos», *Montbui*, 891 (1961).
- POCH (1961c): Josep POCH I GALLART, «¿Caldas, villa de los aquicaldensos?», *Montbui*, 892 (1961).
- POCH (1962): Josep POCH I GALLART, «Época romana», *Montbui*, 896 (1962).
- POCH (1972): Josep POCH I GALLART, «Noticia de las termas romanas», *Montbui*, 1418 (1972).
- POCH (1980): Josep POCH I GALLART, *La Caldes del P. Poch*, Barcelona, Associació d'Ex-alumnes i Amics de l'Escola Pia, 1980.
- PORTER (1990): Roy PORTER (ed.), *The medical history of waters and spas*, Londres, Wellcome Institute for the History of Medicine [= *Medical History*, supl. núm. 10], 1990.
- PRATZEL (1994): Helmut G. PRATZEL (ed.), *Sulphur in Health Resort Medicine: 2nd International Symposium (Bath Nenndorf, 30 april-1 may 1994)*, Munic, International Society of Medical Hidrology and Climatology, 1994.
- PRATZEL (1995): Helmut G. PRATZEL (ed.), *Health Resort Medicine: 32th World Congress of the ISMH (Bath Wörishofen, april 1994)*, Munic, International Society of Medical Hidrology and Climatology, 1995.
- PRIESSNITZ (1868): Vinzenz PRIESSNITZ, *La hidropatía o sea tratamiento de las enfermedades por medio del agua fría, el sudor, el ejercicio y el régimen*, Barcelona, Impr. de la Viuda Torras, 1868.
- PRIOLLAND (1998): Nicole PRIOLLAND, *Bien choisir sa thalassothérapie*, París, Hachette, 1998.
- Proyecto (1873): *Proyecto de hospital civil y balneario: Caldas de Montbuy (provincia de Barcelona, partido de Granollers)*. Planos, memoria y pliego de condiciones, ms. a l'AHCB, Fons Personal Pere Falqués, any 1873.
- PUSALGAS (1834): Ignasi PUSALGAS I GUERRIS, *Principios didácticos de Materia Médica esterna, con un apéndice sobre las aguas minerales medicinales más concurridas en Cataluña*, Barcelona, Impr. de Ramón Martín Indar, 1834.
- QUIRÓS (1991): Francisco QUIRÓS LINARES, *Las ciudades españolas a mediados del siglo XIX*, Valladolid, Ambito Ediciones, 1991.
- Reglamento (1817): *Reglamento que, a propuesta de la Real Junta Superior Gubernativa de Medicina, manda observar S.M. para la inspección [...] de todas las aguas y baños minerales de España*, Madrid, Impr. Francisco de la Parte, 1817.
- Reglamento (1831) *Nuevo Reglamento que, a propuesta de la Real Junta Superior Gubernativa de Medicina y Cirugía, manda observar S.M. para la inspección, gobierno, uso y demás artículos convenientes y necesarios, por el director e inspector general, los directores particulares, los enfermos, dueños, administradores, mayordomos o arrendatarios de los establecimientos, baños y demás sirvientes de todas las aguas y baños minerales de España*, Madrid, Imprenta Real, 1831.
- Reglamento (1834): *Reglamento para la dirección y gobierno de los baños y aguas minerales del Reino*, Madrid, Imprenta Real, 1834.
- Reglamento (1871): «Reglamento provisional de baños y aguas minerales», *Independencia Médica*, 7 (1871), 9-11, 47, 70-71 i 82-83.
- Reglamento (1874): *Reglamento de baños y aguas medicinales de la Península e Islas adyacentes*, Madrid, 1874.
- ROCA (1889): Josep ROCA I FERRERAS, «¿La imitación de las aguas minero medicinales ofrece importancia?: Determinar las condiciones que deberán llenarse para poder establecer un juicio bien fundado y definitivo sobre este asunto», dins *Congresos Ciencias Médicas: Barcelona 1888. I Congreso Farmacéutico*, Barcelona, 1889, pp. 58-74.
- ROCA (1917): Salvador ROCA I BALLBER, «Nota de les deus d'aigües minero-medicinals i balnearis de Catalunya (territoris que avui comprèn la Mancomunitat)», dins *II Congrés dels Metges de Llengua Catalana. Actes*, Barcelona, 1917, pp. 139-62.
- ROCA (1919): Josep M. ROCA I HERAS, *La medicina catalana en temps del rey Martí*, Barcelona, Fidel Giró, 1919 [és una reed. considerablement ampliada d'un text publicat abans al *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* de 1910].
- ROCA (1929): Josep M. ROCA I HERAS, *Johan I d'Aragó*, Barcelona, Institució Patxot, 1929.
- RODRÍGUEZ PINILLA (1920): Hipólito RODRÍGUEZ PINILLA, *Medicaciones hidrologías*, Barcelona, Manuel Soler (Manuales Soler, XVIII), 1920.
- RODRÍGUEZ PINILLA (s. a.): Hipólito RODRÍGUEZ PINILLA, *Manual de hidrología médica*, Barcelona, Manuel Soler (Manuales Soler, XXVIII), s. a.
- RODRÍGUEZ PINILLA (s. a.): Hipólito RODRÍGUEZ PINILLA, *Hidrología médica*, Barcelona, Manuel Soler (Manuales Soler), s. a.
- RODRÍGUEZ SÁNCHEZ (1998) Juan Antonio RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, «La supresión del Cuerpo de Médicos de Baños (1932-1936)», dins Jesús Castellanos (coord.), *La Medicina en el siglo XX*, Málaga, 1998, pp. 269-280.
- RODRÍGUEZ SÁNCHEZ (1994): Juan Antonio RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, *Historia de los balnearios de la provincia de Málaga*, Málaga, Diputación Provincial, 1994.
- RODRÍGUEZ SÁNCHEZ (1998) Juan Antonio RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, «La creación de la Cátedra de Hidrología Médica (1912)», dins Jesús Castellanos (coord.), *La Medicina en el siglo XX*, Málaga, 1998, pp. 201-212.
- RODRÍGUEZ SÁNCHEZ - GUTIERREZ - URKIA (1999) Juan Antonio RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, Bertha GUTIERREZ

Bibliografia

- RODILLA i José Maria URKIA ETXABE, *Los balnearios españoles (II) y Reunión de Estudios Históricos sobre Balnearios, Agua y Terapéutica*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 21-22 de mayo de 1922.
- RUBIO (1853): Pedro María RUBIO, *Tratado completo de las fuentes minerales de España*, Madrid, Establecimiento Tipográfico de R. R. Rivera, 1853.
- RUBIÓ (1943): Jordi RUBIÓ I BALAGUER, *Vida española en la época gótica: ensayo de interpretación de textos y documentos literarios*, Barcelona, Ed. Alberto Martín, 1943 [reimpr. a *Obras completas de Jordi Rubió i Balaguer*, vol. 4, Barcelona, Generalitat de Catalunya-Publ. de l'Abadia de Montserrat, 1985].
- RUIZ (1992): M^a. José RUIZ SOMAVILLA, «Los valores sociales, religiosos y morales en las respuestas higiénicas de los siglos XVI y XVII: el problema de los baños», *Dynamis*, 12 (1992), 155-87. PRIVATE 0.
- RUIZ (1993): M^a. José RUIZ SOMAVILLA, *El cuerpo limpio: análisis de las prácticas higiénicas en la España del mundo moderno*, Málaga, Universidad de Málaga, 1993.
- RUIZ-MORENO (1945): Aníbal RUIZ-MORENO, «Los baños públicos en los fueros municipales españoles», *Cuadernos de Historia de España*, 3 (1945), 152-57.
- SAGRERA (1984): J. V. SAGRERA FERRÁNDIZ, *Hidroterapia, Helioterapia, Fisioterapia*, Barcelona, Edhis, 1984.
- SALA (1964): Llogari SALA, «El miliario de Can Vendrell: una vía romana del s. II a C enlazaba Caldas y Roma», *Montbui*, 1029 (1964).
- SALA (1965a): Llogari SALA, «Prehistoria en Caldas de Montbui», *Montbui*, núm. extra d'octubre (1965).
- SALA (1965b): Llogari SALA, «Los celtas en Caldas de Montbui», *Montbui*, 1085 (1965).
- SALA (1966): Llogari SALA, «¿Fue la ciudad de Eusti la antecesora de Caldas de Montbui?», *Montbui*, núm. extra d'octubre (1966).
- SALA (1972a): Llogari SALA, «La vila romana republicana del Remei, siglo II aC», *Montbui*, 1382 (1972).
- SALA (1972b): Llogari SALA, «Hallazgo arqueológico en la villa romana de Mas Manolo, siglos I-II dC», *Montbui*, 1396 (1972).
- SALA (1972c): Llogari SALA, «Importante hallazgo arqueológico en 'Les Cremades', siglo III-II aC», *Montbui*, 1401 (1972).
- SALA (1972d): Llogari SALA, «Caldas de Montbui prerromana», *Montbui*, 1401 (1972).
- SALA (1973): Llogari SALA, «Las villas romanas de Caldes de Montbui», *Montbui*, 1444 (1973).
- SALA (1974): Llogari SALA, «Las ánforas romanas de Caldes en el Coloquio Internacional de Roma», *Montbui*, núm. extra d'octubre (1974).
- SALA *et al.* (1961): Llogari SALA i Anna M. DE MONTES, «Elementos para la carta arqueológica del valle medio de la riera de Caldas de Montbui», dins *VIII Congreso Nacional de Arqueología*, Barcelona, 1961.
- SALARICH (1882): Joaquim SALARICH I VERDAGUER, *Apuntes para la historia de Caldas*, Barcelona, Impr. de La Renaixença, 1882.
- SALGADO (1860): José SALGADO Y GUILLERMO, *Monografía de las aguas sulfú, selénio hidricas, aroeniadas, bicarbonatadas alcalino-térreo, metálicas de Carratraca*, Madrid, Impr. de Manuel Minuesa, 1860.
- SALVANY - ORTÍ (1987): J. M. SALVANY i F. ORTÍ, «El Keuper de los Catalánides», *Cuadernos de Geología Ibérica*, 11 (1987), 215-36.
- SAN JOSÉ (1998): Carmen SAN JOSÉ ARANGO *Hidrología médica y terapias complementarias*, Sevilla, Editorial Universitaria, 1998.
- SAN PEDRO (1993): M^a. Azuzena SAN PEDRO MARTÍNEZ, *El balneario de Puente Viego (1796-1936): el turismo balneario de interior en Cantabria. Génesis, esplendor y decadencia de un espacio de ocio*, Santander, Fundación Marcelino Botín, 1993.
- SÁNCHEZ (1992): José SÁNCHEZ FERRÉ, *Guía de establecimientos balnearios de España*, Madrid, Ministerio de Obras Públicas y Transportes, 1992.
- SÁNCHEZ (1998): José SÁNCHEZ FERRÉ, «Arquitectura balnearia, un patrimonio amenazado», dins URKÍA (1998).
- SÁNCHEZ GRANJEL (1960): Luis SÁNCHEZ GRANJEL, «Panorama de la Medicina Española durante el siglo XVIII», *Revista de la Universidad*, 9 (1960), 675-702.
- SÁNCHEZ GRANJEL (1962): Luis SÁNCHEZ GRANJEL, *Historia de la Medicina española*, Barcelona, 1962.
- SÁNCHEZ GRANJEL (1986): Luis SÁNCHEZ GRANJEL, *La medicina española contemporánea*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1986.
- SÁNCHEZ - GASSIOT (1991): Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ i Silvia GASSIOT PINTORI, «La 'Cort General' de Barcelona (1340) y la contribución catalana a la guerra del Estrecho», dins *Les corts a Catalunya: Actes del Congrés d'història institucional (28, 29 i 30 d'abril de 1988)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1991, pp. 222-40.
- SANMARTÍ (1986): Joan SANMARTÍ I GRAGO, *La Laietania ibèrica: estudi d'arqueologia i història*, Tesis doctoral inédita de Universitat de Barcelona, 1986 [ed. en microfíxes: Barcelona, Publ. de la UB, 1987].
- SANTA TERESA (1944): Silverio DE SANTA TERESA, *Historia del Carmen Descalzo en España, Portugal y América*, vol. 12 (*Asuntos interiores de las provincias de España... 1742-1812*), Burgos, El Monte Carmelo, 1944.
- SARRIONANDIA (1987): Magdalena SARRIONANDÍA GURTUBAY, *Mapa hidrológico-médico de Vizcaya*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1987.
- SARRIONANDIA (1989): Magdalena SARRIONANDÍA GURTUBAY, *Historia de los Balnearios de Bizkaia*, Bilbao, Bizkaiko Foru Aldundia-Diputación Foral de Bizkaia, 1989.
- SARRIONANDIA (1993): Magdalena SARRIONANDIA GURTUBAI, *Balnearios de Bizkaia: su historia médica*, Bilbao, Bilbao-Bizkaia Kutxa (Temas Vizcaínos, 219), 1993.
- SASTRE (1860): Francisco SASTRE Y DOMÍNGUEZ, *Aguas minerales termo-salinas de Caldas de Montbui, en la provincia de Barcelona (año de 1860). El médico director, Francisco Sastre y Domínguez*, 1860 [UCM-M, Ca 2802 (21), ms. signat, amb quadres estadístics, 16 ff.].
- SASTRE (1862a): Francisco SASTRE Y DOMÍNGUEZ, *Memoria de los baños minerales de Caldas de Montbui, provincia de Barcelona (año de 1862). El médico-director, Francisco Sastre y Domínguez*, 1862 [UCM-M, Ca 2807 (23), ms. signat, amb quadres estadístics, 21 ff.].
- SASTRE (1862b): Francisco SASTRE Y DOMÍNGUEZ, *Memoria que, con expresa autorización del gobierno de S.M., publica sobre el estudio físico, químico y medicinal de las aguas termo-salinas de Caldas de Montbui, en la provincia de Barcelona, el médico-director de las propias aguas minerales*, Barcelona, Narciso y Rialp, 1862.
- SASTRE (1863) Francisco SASTRE Y DOMÍNGUEZ, *Baños minerales termales de Caldas de Montbui, en la provincia de Barcelona (año de 1863). El médico-director, Francisco Sastre y Domínguez*, 1863 [UCM-M, Ca 2786 (15), ms. signat, 20 ff.].
- SASTRE (1864): Francisco SASTRE Y DOMÍNGUEZ, *Baños termales de Caldas de Montbui, en la provincia de Barcelona (año de 1864). El médico-director, Francisco Sastre y Domínguez*, 1864 [UCM-M, Ca 2787 (14), ms. signat, amb quadres estadístics, 20 ff.].
- SASTRE (1865): Francisco SASTRE Y DOMÍNGUEZ, *Memoria sobre el*

- estudio práctico de las aguas minerales termales, salino-balsámicas de Caldas de Montbuy, correspondiente al año de 1865. El médico-director, Francisco Sastre y Domínguez, 1865* [UCM-M, Ca 2788 (25), ms. signat, amb quadres estadístics, 10 ff.].
- SASTRE (1866) Francisco SASTRE Y DOMÍNGUEZ, *Baños minerales termales de Caldas de Montbuy, en la provincia de Barcelona (año de 1866). El médico-director, Francisco Sastre y Domínguez, 1866* [UCM-M, Ca 2790 (19), ms. signat, 20 ff.].
- SAUNIER (1993): Annie SAUNIER, *Le 'pauvre malade' dans le cadre hospitalier médiéval: France du Nord, vers 1300-1500*, París, Arguments, 1993.
- SERRA (1956): J. de C. SERRA RÀFOLS, *Las termas de Caldas de Montbui*, Madrid, 1956.
- SINTES (1978) Jordi SINTES i PROS, *El poder curativo del agua (Hidroterapia)*. Barcelona: Sintes, 1978.
- SIRAISSI (1990): Nancy G. SIRAISSI, *Medieval and early renaissance medicine: An introduction to knowledge and practice*, Chicago-Londres, The University of Chicago Press 1990.
- SOLÀ-MORALES (dir.) (1986): Ignasi DE SOLÀ-MORALES (dir.), *Arquitectura balnearia a Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya-Direcció General d'Arquitectura i Habitatge-Cambra Oficial de la Propietat Urbana de Barcelona, 1986.
- SOLDEVILA (1928): Ferran SOLDEVILA, «La reyna Maria, muller del Magnànim», dins Josep M. ROCA, Ferran SOLDEVILA i Ulla DEIBEL, *Sobiranes de Catalunya*, Barcelona, Fundació Concepció Rabell y Cibils, viuda Romaguera, 1928, pp. 213-347.
- SOLER (1868): Tomàs SOLER, *Grande establecimiento de baños llamada de Rius en Caldas de Montbuy: memoria y planos*, Barcelona, Impr. de la Viuda Bassas, 1868.
- SOLER (1921): Lluís SOLER I CAÑELLAS, «Especialització clínica de les aigües minero-medicinals de Catalunya i seriós funcionament de llurs balnearis», dins *IV Congrés dels Metges de Llengua Catalana*, Girona, 1921, pp. 97-100.
- SOLSONA (1992): F. SOLSONA, *Balnearios aragoneses*, Saragossa, Diputación General de Aragón, 1992.
- SURIOL (1926): Josep SURIOL I TORRA, *Estudio topográfico-médico de Caldas de Montbuy*. Premio de la Real Academia de Medicina y Cirugía de Barcelona, 1926 [RAMCB, ms.].
- TARRADELL (1978): Miquel TARRADELL I MATEU, *Les ciutats romanes dels Països Catalans. Discurs llegit el dia 18 de maig de 1978 en l'acte de recepció pública de — a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona...*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1978.
- TATJER (1991): Mercè TATJER MIR, «Els establiments de banys a Barcelona al segle XIX: entre la higiene i l'oci de la societat industrial», dins J. SOLIAS (coord.), *Actes del I Congrés d'Arqueologia Industrial*, Barcelona, Museu de l'Hospitalet, 1991, pp. 270-76.
- TATJER (1992): Mercè TATJER MIR, «La innovació mèdica en la ciutat del segle XIX: los establecimientos hidroterápicos de Barcelona (1845-1901)», dins Horacio CAPEL, José M^a. LÓPEZ PIÑERO i José PARDO (eds.), *Ciencia e ideología en la ciudad: actas del I Coloquio Interdepartamental*, vol. 1, València, Generalitat Valenciana, 1992, pp. 256-63.
- TATJER (1996): Mercè TATJER MIR, «La construcció del espació costero (siglos XIX-XX): del mundo portuario al mundo del ocio. El caso del puerto de Barcelona», dins A. GUIMERÀ (ed.), *Coloquio internacional 'El sistema portuario español (siglos XVI-XX)'*, Madrid, CEHOPU-CSIC, 1996, pp. 368-89.
- TEMKIN (1973): Owsei TEMKIN, *Galenism: Rise and decline of a medical philosophy*, Ithaca, N.Y., Cornell Publications in the History of Science, 1973.
- Termas Victoria* (s. a.): *Termas Victoria. Caldas de Montbuy. Aguas termales cloruradas, alcalinas, liticas, variedad flúor-bromo-yoduradas. Temperatura 70º, s. l., s. e., s. a.*
- Tortuga* (1984): DD.AA., «Cronologia general de les aigües termals i els balnearis a Caldes de Montbui», *La Tortuga*, 92 (1984), 8-18.
- URKÍA (1985): José M^a. URKUÍA ECHAVE, *Historia de los balnearios guipuzcoanos*, Bilbao, Euskal Medikuntzaren Historia-Mintegia - Medikuntza Historiaren Euskal Elkarte (Estudios de Historia de la Medicina Vasca, Monografías, 1), 1985.
- URKÍA - RODRÍGUEZ SÁNCHEZ (1998): José M^a. URKÍA ETXABE i Juan Antonio RODRÍGUEZ-SÁNCHEZ, *Los balnearios españoles: I Reunión de estudios históricos sobre Balnearios, Agua y Terapéutica / Espainiako Bainuetxeak: Bainuetxe, Ur eta Terapeutikari buruzko Ikaslan Historikoen I. Bilera, Zestoa-Cestona, Balneario de Cestona-Asociación Nacional de Estaciones Termales (ANET)*, 1998.
- Varia balnearia* (1985): Mercedes REIG (ed.), *Varia balnearia*, Madrid, 1985.
- VIGARELLO (1985): Georges VIGARELLO, *Le propre et le sale: l'hygiène du corps depuis le Moyen Age*, París, Éd. du Seuil, 1985.
- VILÀ (1981-82): M. del V. VILÀ, «Inscripción latina del Turó de Sant Grau (Caldes de Malavella, Girona)», *Pyrenae* (1981-1982), 329-34.
- VILLANUEVA (1806-1852): Jaume VILLANUEVA ASTENGO, *Viage literario a las iglesias de España. Le publica con algunas observaciones Don Joaquín Lorenzo Villanueva*, 22 vols., Madrid, Imprenta Real (I-V)-Impr. de Olivares (VI-X)-Impr. de la Real Academia de la Historia (XI-XXII), 1806-1852.
- VIÑAS (1979): Frederic VIÑAS, *Hidroterapia: la curación por el agua*, Badalona, Integral, 1979.
- VINETA (1894): Josep VINETA BELLASERRA, «Excursión al Establecimiento de Baños Rius en Caldas de Montbuy», *Revista de Ciencias Médicas, Serie Azul* (1894), 93-94.
- VIRGILI (1958): C. VIRGILI, «El Triásico de Los Catalánides», *Boletín del Instituto Geominero de España*, 69 (1958).
- WICKERSHEIMER (1936): Ernest WICKERSHEIMER, «Un médecin d'hôpital thermal au XIIIe siècle», *Janus*, 40 (1936), 241-43.
- WITTLIN *et al.* (1986-1987): Curt WITTLIN, Arseni PACHECO, Jill WEBSTER, Josep M. PUJOL, Josefina FÍGULS, Bernat JOAN, August BOVER, Andreu SOLÉ, Teresa ROMAGUERA i Xavier RENEDO (eds.), *Francesc Eiximenis, Dotzè llibre del Crestià*, vols. II.1 i II.2, Girona, Col·legi Universitari de Girona - Diputació de Girona (Obres de Francesc Eiximenis, 3 i 4), 1986 i 1987.
- XALABARDER (1900): Eduard XALABARDER, «Notas demográficas referentes a la morbosidad y mortalidad a Caldas de Montbuy, per —, metje titular de dita vila: datos de 1877 a 1896», *Revista Científica Profesional*, 3 (1900), 133-35.
- XALABARDER (1914): Avellí XALABARDER I SERRA, *Reseña histórica del Hospital de la villa de Caldas de Montbuy desde su fundación, principales actos de administración y recopilación cronológica de las disposiciones legislativas de carácter general y particular relativas al mismo y reglamentos vigentes*, Barcelona, Impr. Hijos de Domingo Casanovas, 1914.
- XALABARDER (1935): Avellí XALABARDER I SERRA, *Caldes antic i modern: apunts per a la història de la vila de Caldes de Montbui*, Caldes de Montbui, Centre Excursionista Calderí, 1935.
- ZAMORA (1785-1790): Francisco DE ZAMORA: vegeu BOIXAREU (1973).
- ZAVALA (1872): Justo M^a. ZAVALA, *Memoria de las aguas minerales de Caldas de Montbuy del año 1872, por el médico-director —, 1872* [UCM-M, Ca 2777 (20), ms. signat, amb quadres estadístics, 12+3+2 ff.].

Bibliografia